

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису
УДК 37.032(477)(09)

Батрун Ірина Володимирівна

ДИСЕРТАЦІЯ
**ПРОБЛЕМА ПІДГОТОВКИ ШКОЛЯРІВ ДО ЖИТТЯ В ТВОРЧІЙ
СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
01 – Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.В. Батрун

Науковий керівник:
Бугаєць Наталя Анатоліївна
кандидат педагогічних наук, доцент

Харків – 2016

АНОТАЦІЯ

Батрун І. В. Проблема підготовки школярів до життя в творчій спадщині В. О. Сухомлинського. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2018.

Розвиток нових економічних механізмів, глибока політична та культурна криза, яка охопила Україну, висуває до людини більш високі вимоги відносно рівня освіченості, вміння адаптуватися в суспільстві, здатності до трудової діяльності. Усі ці процеси не оминули стороною і освітньо-виховну систему, примушуючи органи влади шукати нові шляхи виховання всебічно розвиненої особистості, готової до життя. З огляду на це, великого значення набуває проблема підготовки школярів до життя, оскільки саме у цьому віці відбувається формування уявлень людини про сім'ю, працю, громадянський обов'язок, патріотизм. Виходячи з цього, завдання сучасної освіти полягає у вихованні та підготовці відповідальної особистості, яка здатна вільно існувати в сучасному соціумі, самостійно розв'язувати різноманітні завдання в нестандартних умовах сьогодення, активно та продуктивно творити, працювати та відпочивати.

Докорінна реформа, розпочата МОН України, яку докладно висвітлено в Концептуальних засадах реформування середньої освіти «Нова українська школа» передбачає відхід від традиційної моделі педагогічної системи із властивими їй установками на збільшення обсягу знань, універсалізацію методів і форм навчальної діяльності, неможливість реального урахування особистісних особливостей учнів та актуалізує необхідність побудови такого освітнього процесу школи, у якому «...навчання розглядається на рівні людських стосунків, відчуття духовного світу кожної дитини», осмислення ролі людини як «творця власних знань», стрижнем якого є духовно-моральний орієнтир.

Дієву допомогу щодо підготовки школярів до життя, формування у дітей

інтересу до праці може надати вивчення та творче використання педагогічних ідей та досвіду В. О. Сухомлинського.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше: здійснено цілісний аналіз теорії та практики підготовки вихованців до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: визначено історичну періодизацію досліджень, у яких творча спадщина В. О. Сухомлинського розглядається як унікальне соціально-педагогічне явище, що дає змогу активно та цілеспрямовано готувати молоде покоління до дорослого життя; схарактеризовано теоретичні положення В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя, зокрема досліджено еволюцію педагогічних поглядів В. О. Сухомлинського, яка сприяла трансформації моделі підготовки школярів до дорослого життя від «школи знань» до моделі трудової школи як основи підготовки учнів до життя; розкрито складові поняття «підготовка школярів до життя», що характеризується як процес формування цілісної особистості, яка утворює єдність фізичних, психічних, духовних та соціальних і національних характеристик, спроможних до ефективного виконання соціальних, особистих, професійних функцій, готової до постійного саморозвитку та самовдосконалення протягом усього життя; визначено особливості підготовки школярів до життя на різних етапах шкільного виховання та навчання, які слід розглядати як цілеспрямований поетапний процес формування гармонійної особистості, яка може успішно соціалізуватися в дорослому житті, зайняти позицію громадянина, працівника, батька й матері, які відповідають потребам суспільства та самої людини; узагальнено форми і методи підготовки школярів до життя в Павлівській середній школі (бесіда, система самоосвіти й самовиховання, експерименти); виділено елементи педагогічної системи В. О. Сухомлинського, які у своїй сукупності створюють належні педагогічні умови для підготовки школярів до дорослого життя, якими слід уважати виховання освіченої людини-громадянина, майбутнього працівника, майбутніх батьків, особистісне виховання школярів; окреслено перспективи використання досвіду В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до творчого життя в сучасних загальноосвітніх закладах України (переорієнтація

освітнього процесу від моделі «школи учня» до «школи мислення»; розуміння навчання як етапу насиченого процесу самостійного пошуку знань і визначення ефективності патріотичного виховання; виховний характер навчання; визначення місця і ролі вчителя в процесі побудови суб'єктно-суб'єктної взаємодії дорослого й школяра та деякі ін.).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що виявлені та схарактеризовані форми і методи підготовки вихованців до життя у педагогічній діяльності В. О. Сухомлинського можна буде використовувати в сучасній педагогічній практиці та роботі середньої школи.

Результати проведеного дослідження визначаються розробкою спецкурсу для студентів вищих педагогічних навчальних закладів і науково-методичного забезпечення курсу історії педагогіки. Зазначені матеріали було апробовано автором при читанні лекцій та проведенні семінарських занять зі студентами II курсу історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Систематизація та аналіз історіографічного масиву дає змогу констатувати, що у вітчизняній історії педагогіки комплексні, узагальнені праці з досліджуваної проблеми відсутні. Натомість існуюча джерельна база створює належне підґрунтя для всебічної розробки проблеми підготовки учнів до життя у творчій спадщині та діяльності В. О. Сухомлинського, що представлена у вигляді ретроспективного аналізу теоретичних питань та досвіду.

Аналіз теоретичних аспектів підготовки школярів до життя, які викладені у творчій спадщині В. О. Сухомлинського, довів, що під поняттям «підготовка учня до життя» В. О. Сухомлинський розумів таку організацію шкільного життя, яке спрямоване на виховання особистості, людини, громадянина, майбутнього працівника, творця, батька чи матері.

Установлено, що В. О. Сухомлинський з метою успішної підготовки школярів до життя пропонував: вдале поєднання розумової і фізичної праці; педагогічно доцільну організацію трудового виховання і навчання учнів; допомогу в їхньому професійному самовизначенні; організацію сімейного і

патріотичного виховання; прищеплення учням загальнолюдських і національних цінностей; передачу молодому поколінню духовної культури сім'ї, її звичаїв та традицій; виховання людини-громадянина як основну мету підготовки учнів до життя; допомогу в процесі соціалізації особистості; повагу до дитини, розвиток її задатків, інтересів, нахилів; формування кращих рис особистості, культури її поведінки та уявлень про головні моральні поняття тощо.

Узагальнено зміст форм і методів підготовки школярів до життя в Павлівській середній школі. У процесі дослідження було встановлено, що В. О. Сухомлинський готував школярів до життя методом проведення з ними урочної та позаурочної роботи, розробив та застосував систему самоосвіти і самовиховання. Широкого використання набували такі форми діяльності з учнями, як: лекційно-лабораторна система занять, практичні заняття, творча робота, уроки розумової праці, самостійна робота, диспути, виробничі екскурсії, самодіяльно-творчі об'єднання, походи, ігри, змагання, бесіди та настанови стосовно сімейного, громадянського та трудового виховання учнів.

До перспектив використання творчої спадщини В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя в сучасних загальноосвітніх закладах України віднесено: переорієнтацію освітнього процесу від моделі «школи навічання» до «школи мислення», яка прилучає учня до першоджерела думки – світу природи; розуміння навчання як емоційно насиченого процесу самостійного пошуку знань – учити дитину вчитися, дати відчувати радість розумової праці, радість пізнання, радість успіху в навчанні як джерела внутрішніх сил дитини, що народжують енергію для подолання труднощів; визначення ефективності патріотичного виховання, яка вимірюється тим, «наскільки глибоко ідея Батьківщини оволодіває особистістю, наскільки яскраво бачить людина світ і саму себе очима патріота»; додання виховного значення навчанню: виховання розуму, виховання пам'яті (гармонія думки й зусиль пам'яті), виховання звички «трудитися розумово» – як відчуття внутрішньої волі, гармонії із самим собою; визначення місця учителя, його місця й ролі в процесі побудови суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослого й школяра в межах становлення дитячо-дорослої спільності, коли шлях засвоєння

знань представлено рухом: «знання вчителя – почуття вчителя – почуття учня – знання учня».

З'ясовано, що дані засадничі ідеї педагогічної системи В. О. Сухомлинського сполучені із пріоритетними положеннями «Нової української школи», які орієнтують учителів на забезпечення «різнобічного розвитку дитини, виховання й соціалізацію її як особистості, що усвідомлює себе громадянином України, здатної до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення й навчання упродовж життя, готової до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності».

Проведене дослідження не вичерпує всіх проблем, пов'язаних із теорією та практикою підготовки учнів до життя. З огляду на це перспективним є здійснення порівняльного аналізу питань підготовки школярів до життя на різних етапах розвитку українського суспільства. Крім того, актуальним у сучасних умовах з огляду на проблему, що досліджується, є вивчення спадщини відомих українських педагогів та просвітників.

Ключові слова: підготовка до життя, творча спадщина, форми, методи, Павлівська середня школа, В. О. Сухомлинський.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Батрун І. В. Підготовка майбутніх батьків у педагогічному досвіді В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – Вип. 25(78). – С.9-15.
2. Батрун І. В. Виховання людини-громадянина як компонент підготовки до життя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя : КПУ, 2012.–Вип. 26(79). – С.10-16.
3. Батрун І. В. Виховання особистості школярів у педагогічній спадщині

В. О. Сухомлинського як мета підготовки до дорослого життя / І. В. Батрун // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя: КПУ, 2012. – Вип. 27(80). – С.23-28.

4. Батрун І. В. Питання трудової підготовки школярів до життя у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. – Х. : Цифрова друкарня №1, 2013. – Вип. 43. – С. 157-166.

5. Батрун І. В. Питання підготовки школярів до життя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Імідж сучасного педагога. – 2013. – Вип. 7(136). – С.35-39.

6. Батрун І. В. Освіченість як чинник розвитку особистості школярів у спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогічна майстерня. – № 4(40). – 2014.– С.2-6; №5 (41). – 2014.– С.12-14.

7. Батрун І. В. Творче використання досвіду В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя в сучасних загальноосвітніх закладах України / І. В. Батрун // Педагогічний альманах: зб. наук. пр. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2015. – Вип. 27. – С.23-30.

8. Батрун І. В. А. С. Макаренко и В. А. Сухомлинский о подготовке молодого поколения к взрослой жизни (по материалам книги О. В. Сухомлинской «Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы») / И. В. Батрун // Педагогика А. С. Макаренко: воспитание и жизнь (достижения и проблемы): сб. научн. трудов. – Нижний Новгород: НИУ РАНХ и ГС, 2013. – С.112-115.

9. Батрун І. В. Соціалізація дитини в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогічна майстерня. – 2017. – № 11 (83). – С. 31-34.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

10. Батрун І. В. Підготовка школярів до здорового способу життя у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту // Матеріали V Міжнародних та XIX Всеукраїнських педагогічних читань у м. Донецьку (11-12

жовтня 2012 року). – У 4-х т. – Донецьк: Витоки, 2012. – Т. 1. – С. 157-161.

11. Батрун І. В. Форми і методи розвитку творчої особистості школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Наукові записки: зб. наук. пр. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013.– Вип. 123. – Т. 2. – С. 38-42. – (серія: Педагогічні науки).

12. Батрун І. В. В. О. Сухомлинський про життєві орієнтації шкільної молоді / І. В. Батрун // Молодь в умовах нової соціальної перспективи // Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції в м. Києві (14-15 травня 2013 р.). – К., 2013.– С. 123-131.

13. Батрун І. В. Проблеми підготовки школярів до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (13 травня 2014 р.). – Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – С. 72-73.

14. Батрун І. В. Погляд В. О. Сухомлинського на проблему підготовки школярів до здорового способу життя / І. В. Батрун // Здоров'я нації і вдосконалення фізкультурно-спортивної освіти в Україні // Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (1-2 жовтня 2014 р.). – Х. : НТУ «ХП», 2014. – С. 37-38.

15. Батрун І. В. Освітня практика Василя Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика // Матеріали I Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (25 лютого 2016 р.), присвяченої 160-річчю від дня народження С. Русової. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 108-113.

16. Батрун І. В. Виховання громадянськості школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського як основна мета підготовки до життя / І. В. Батрун // Матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. та XXIII Всеукр. педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина» (15-16 вересня 2016 р.). – Луцьк : Надстир'я, 2016. – С. 15-19.

Batrun I. V. The problem of preparing students for life in the creative heritage of V.O. Sukhomlynskyi. – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

The thesis for the Degree of Ph.D. in Pedagogy, specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy (011 – Science education). – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

The development of new economic mechanisms, the deep political and cultural crisis, which has affected Ukraine, make high demands on a person regarding the amount of education, the ability to adapt in the society and to work. All these processes have also touched the educational system, forcing the authorities to search new ways of the formation of an all-round personality, ready for life. Therefore, the problem of preparing schoolchildren for life becomes of great importance, since it is the age when the ideas about the family, work, civic duty, patriotism are formed. On that basis, the task of modern education is to educate and train a responsible personality who can live in the modern society, solve various tasks by themselves in the present non-standard conditions, actively and effectively produce, work and relax.

The extreme reform of the Ministry of Education and Science of Ukraine, which is revealed in details in the Conceptual Framework for the reformation of secondary education “New Ukrainian School”, involves moving away from the traditional model of the pedagogical system focused on increasing the amount of knowledge, the universalization of methods and forms of the educational activity, the impossibility of taking into account students’ personal characteristics and actualizes the need to build such an educational process in school, when “... the study is considered at the level of human relations, a sense of a child’s spiritual world”, there is understanding a man as “the creator of their own knowledge”, the core of which is the spiritual and moral benchmark.

The study and creative use of V.O. Sukhomlynskyi's pedagogical ideas and experience can provide the effective help in preparing students for life and in the formation of children's interest in work.

The scientific novelty of the research is that for the first time a holistic analysis of the theory and practice of preparing students for life in the creative heritage of V.O.

Sukhomlynskyi has been carried out; the historical periodization of the researches where V.O. Sukhomlynskyi's creative heritage is considered as a unique socio-pedagogical phenomenon, which makes it possible to actively and purposefully prepare the younger generation for adulthood has been determined; V. O. Sukhomlynsky's theoretical positions concerning preparing schoolchildren for life have been characterized, in particular, V. O. Sukhomlynskyi's pedagogical views evolution which contributed to the transformation of the model of the training of students for adulthood from the "school of knowledge" to the model of a labor school as the basis for preparing students for life has been studied; the components of the concept "the training of students for life" which is characterized by the formation of an all-round personality, which forms the unity of physical, mental, spiritual, social and national characteristics, capable of effectively fulfilling social, personal and professional functions, ready for the constant self-development and self-improvement during all life have been described; the peculiarities of preparing students for life at different stages of school education and training, which are considered as a purposeful, gradual process of the formation of a well-integrated personality who can be successfully socialized in adulthood, be a citizen, an employee, a parent, which meet the needs of the society, have been considered; the forms and methods of preparing students for life (conversation, the system of self-education, experiments) in Pavlysh secondary school have been generalized; V. O. Sukhomlynskyi's pedagogical system elements, which together create the appropriate pedagogical conditions for preparing students for adult life, which should be considered as education of an intelligent personality, a future employee, a future parent, personal education of schoolchildren, have been highlighted; the prospects of using V.O. Sukhomlynskyi's creative heritage to prepare students for life in modern educational institutions of Ukraine have been determined (reorientation of the educational process from the model of "school of student" to "school of thinking"; considering learning as a stage of the process of the independent search of knowledge and determination of the effectiveness of patriotic education; educational character of learning; the determination of a teacher's role in the process of the formation of the interaction the adult and the student, and others).

The practical significance of the research is that the determined and characterized forms and methods of preparing students for life in the pedagogical heritage of V.O. Sukhomlynskyi can be used in the modern pedagogical practice and work of secondary school.

The results of the research are determined by the development of a special course for students of higher pedagogical educational institutions and the scientific and methodological support for the course of History of Pedagogy. These materials have been tested by the author during lectures and seminars with students of the II course of the Faculty of History of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University.

The systematization and analysis of the historiographic array makes it possible to state that there are no complex, generalized works on the studied problem in the national history of pedagogy. Instead, the existing reference sources provide a proper basis for the comprehensive development of the problem of preparing students for life in the creative heritage and the work of V. O. Sukhomlynskyi, which is presented in the form of a retrospective analysis of the theoretical issues and experience.

The analysis of the theoretical aspects of students' preparation for life, which are outlined in V. O. Sukhomlynskyi's creative heritage, has proved that V.O. Sukhomlynskyi considered the concept “preparing students for life” as the organization of school life aimed at the formation of a personality, a citizen, a future employee, a creator, a parent.

It has been found out that in order to successfully prepare students for life, V.O. Sukhomlynskyi proposed a successful combination of mental and physical work; the pedagogically expedient organization of work education and student training; the assistance in their professional self-determination; the organization of family and patriotic education; the inculcation of universal and national values to students; the transfer of the spiritual culture of the family, its customs and traditions to the younger generation; the formation of a citizen as the main goal of preparing students for life; the assistance in the process of socialization of the individual; respect for the child, the development of students' interests; the formation of the best personal traits, the culture of their behavior and ideas about the main moral concepts, etc.

The content of the forms and methods of preparing students for life in the Pavlysh secondary school has been generalized. In the course of the research, it has been found that V.O. Sukhomlynskyi prepared schoolchildren for life with the method of carrying out classes and extra-curricular activities, developed and applied a system of self-education. The following forms of activity with students were widely used: lecture and laboratory system of classes, practical classes, creative work, lessons of mental labor, independent work, disputes, industrial excursions, amateur and creative associations, hikes, games, competitions, conversations and guidelines for family, civil and labor education of students.

The prospects of using V. O. Sukhomlinskyi's creative heritage to prepare students for life in modern educational institutions of Ukraine include: reorienting the educational process from the model of the “school of learning” to the “school of thinking”; considering learning as an emotionally rich process of the search of knowledge – teaching a child to study, giving a sense of joy during mental work, the joy of knowledge, the joy of success in learning as a source of internal child's energies which help to overcome difficulties; the definition of the effectiveness of patriotic education, which is evaluated by “how deeply the idea of the motherland captures the personality, how clearly the person sees the world and themselves as viewed by the patriot”; giving educational value to learning: mind and memory training (harmony of thought and efforts of memory), the formation of the habit “to work mentally” – as a feeling of inner will, harmony with oneself; the determination of a teacher’s role in the process of the interaction between the adult and the student within the framework of the formation of the children and adult community, when the way of learning is represented by the movement: “a teacher's knowledge – a teacher’s feelings – a student's feelings – a student’s knowledge”.

It has been found out that these fundamental ideas of V. O. Sukhomlynskyi's pedagogical system are connected with the priority provisions of the “New Ukrainian School” which orient the teachers to provide “the children's all-round development, their education and socialization personalities who realize themselves as citizens of Ukraine, are capable of living in the society, have a desire for the self-improvement and

lifelong learning, ready for conscious life choices and the self-realization, for work activity and civic activity”.

The research does not cover all the problems associated with the theory and practice of preparing students for life. Therefore, it is promising to carry out a comparative analysis of the issues of preparing students for life at different stages of the development of the Ukrainian society. In addition, in today's context, the study of the heritage of famous Ukrainian pedagogues and educators is relevant.

Keywords: preparing for life, creative heritage, forms, methods, Pavlysh secondary school, V. O. Sukhomlynskyi.

THE DOCTORAL STUDENT’S LIST OF PUBLICATIONS ON THE SUBJECT OF THE DISSERTATION

Scientific papers which include the main published results of the dissertation

1. Batrun, I. V. (2012). *Pidhotovka maibutnikh batkiv u pedahohichnomu dosvidi V. O. Sukhomlynskoho* [Preparation of future parents in V. O. Sukhomlynskyi's pedagogical experience]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, 25(78), 9-15. Zaporizhzhia: KPU (In Ukrainian).

2. Batrun, I. V. (2012). *Vykhovannia liudyny-hromadianyna yak komponent pidhotovky do zhyttia v pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho* [Education of a citizen as a component of preparation for life in the pedagogical heritage of V.O. Sukhomlynskyi]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, 26(79), 9-15. Zaporizhzhia: KPU (In Ukrainian).

3. Batrun, I. V. (2012). *Vykhovannia osobystosti shkolariv u pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho yak meta pidhotovky do dorosloho zhyttia* [Education of the students' personality of in the pedagogical heritage of V.O. Sukhomlynskyi as the goal of preparing for adult life]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, 27(80), 23-28. Zaporizhzhia: KPU (In Ukrainian).

4. Batrun, I. V. (2013). *Pytannia trudovoi pidhotovky shkolariv do zhyttia u pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho* [The issues of the labor training of

schoolchildren for life in the pedagogical heritage of V.O. Sukhomlynskyi]. *Pedahohika ta psykholohiia*, 43, 157-166. Kharkiv: The first digital printary (In Ukrainian).

5. Batrun, I. V. (2013). *Pytannia pidhotovky shkoliariv do zhyttia v pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho* [The issue of preparing students for life in the pedagogical heritage of V.O. Sukhomlynskyi]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*, 7(136), 35-39 (In Ukrainian).

6. Batrun, I. V. (2014). *Osvichenist yak chynnyk rozvytku osobystosti shkoliariv u spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho* [Education as a factor of the development of the personality of schoolchildren in the heritage of V.O. Sukhomlynskyi]. *Pedahohichna maisternia*, 4(40), 2-6 (In Ukrainian).

7. Batrun, I. V. (2015). *Tvorche vykorystannia dosvidu V. O. Sukhomlynskoho shchodo pidhotovky shkoliariv do zhyttia v suchasnykh zahalnoosvitnikh zakladakh Ukrainy* [Creative use of V.O. Sukhomlynskyi's experience in preparing students for life in modern general educational institutions of Ukraine]. *Pedahohichniy almanakh*, 27, 23-30. Kherson: MHEI "Kherson Academy of Lifelong Education" (In Ukrainian).

8. Batrun, I. V. (2013). *A. S. Makarenko i V. A. Suhomlinskiy o podgotovke molodogo pokoleniya k vzrosloy zhizni (po materialam knigi O. V. Suhomlinskoy «Etyudy o V. A. Suhomlinskom. Pedagogicheskie apokrifyy»)* [A. S. Makarenko and V. A. Sukhomlinskyi about preparing younger generation for adult life (based on the materials of O. V. Sukhomlinska's book "Etudes about VA Sukhomlinsky, Pedagogical Apocrypha")]. *Pedagogika A. S. Makarenko: vospitanie i zhizn (dostizheniya i problemy)*, 112-115. Nizhniy Novgorod: NIM RANE and CS (In Russian).

9. Batrun, I. V. (2017). *Sotsializatsiia dytyny v pedahohichnii spadshchyni Vasylia Sukhomlynskoho* [Socialization of a child in the pedagogical heritage of Vasyl Sukhomlynskyi]. *Pedahohichna maisternia*, 11(83), 31-34 (In Ukrainian).

Scientific papers which confirm the practical evaluation of the study materials

10. Batrun, I. V. (2012). *Pidhotovka shkoliariv do zdorovoho sposobu zhyttia u pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho* [Preparation of schoolchildren for a healthy lifestyle in the pedagogical heritage of V.O. Sukhomlynskyi]. *Vasyl*

Sukhomlynskyi u dialozi z suchasnistiu: zdorov'ia cherez osvitu, the first volume, 157-161. Donetsk: Vytoky (In Ukrainian).

11. Batrun, I. V. (2013). *Formy i metody rozvytku tvorchoi osobystosti shkolariv u pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho* [Forms and methods of developing the creative personality of schoolchildren in the pedagogical heritage of V.O. Sukhomlinskyi]. *Naukovi zapysky*, 123, the second volume, 38-42. Kirovohrad: Imeks-LTD (In Ukrainian).

12. Batrun, I. V. (2013). *V. O. Sukhomlynskyi pro zhyttievi oriientsatsii shkilnoi molodi* [V.O. Sukhomlinskyi about the life orientations of school youth]. *Molod v umovakh novoi sotsialnoi perspektyvy*, 123-131. Kyiv (In Ukrainian).

13. Batrun, I. V. (2014). *Problemy pidhotovky shkolariv do zhyttia u tvorchii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho* [Problems of preparing students for life in the creative heritage of V.O. Sukhomlinskyi]. *Materialy naukovoï konferentsii vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv kafedry zahalnoi pedahohiky ta pedahohiky vyshchoi shkoly*, 72-73. Kharkiv: H.S.Skovoroda KNPU (In Ukrainian).

14. Batrun, I. V. (2014). *Pohliad V. O. Sukhomlynskoho na problemu pidhotovky shkolariv do zdorovoho sposobu zhyttia* [V.O. Sukhomlinsky's view on the problem of preparing schoolchildren for a healthy lifestyle]. *Zdorovia natsii i vdoskonalennia fizkulturno-sportyvnoi osvity v Ukraini*, 37-38. Kharkiv: NTU "KhPI" (In Ukrainian).

15. Batrun, I. V. (2016). *Osvitnia praktyka Vasylia Sukhomlynskoho* [Educational practice of Vasyl Sukhomlynskyi]. *Pedahohichna personalistyka: teoriia, istoriia, osvitnia praktyka*, 108-113. Ivano-Frankivsk (In Ukrainian).

16. Batrun, I. V. (2016). *Vykhovannia hromadianskosti shkolariv u tvorchii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho yak osnovna meta pidhotovky do zhyttia* Formation of pupils' citizenship in the creative heritage of V.O. Sukhomlynskyi as the main goal of preparation for life]. *Materials of the ninth international scientific and practical conference and the twenty-third all-Ukrainian pedagogical readings "Vasyl Sukhomlynskyi and the present: Let the motherland be in the heart"*, 15-19. Lutsk: Nadstyria (In Ukrainian).

ЗМІСТ

Вступ.....	16
Розділ 1. Теоретичні питання підготовки школярів до життя в творчій спадщині В.О.Сухомлинського	26
1.1 Підготовка дітей до життя як актуальна, історико-педагогічна проблема	26
1.2 Погляди В.О.Сухомлинського на проблему підготовки школярів до життя	43
1.3 Виховання громадянина як мета підготовки школярів до життя	66
1.4 Виховання майбутнього працівника в системі підготовки школярів до життя	92
1.5 Сімейне виховання як фактор підготовки школярів до життя.....	101
Висновки до розділу 1	117
Розділ 2. Досвід підготовки школярів до життя у Павлиській загальноосвітній школі	119
2.1 Особливості досвіду підготовки підлітків до життя у Павлиській загальноосвітній школі	119
2.2 Форми і методи підготовки старшокласників до життя у Павлиській загальноосвітній школі	131
2.3 Творче використання досвіду В.О.Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя в сучасних загальноосвітніх закладах України	146
Висновки до розділу 2.....	157
Висновки.....	161
Список використаних джерел.....	164
Додатки.....	182

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток нових економічних механізмів, глибока політична та культурна криза, яка охопила Україну, висуває до людини більш високі вимоги стосовно рівня освіченості, вміння адаптуватися в суспільстві, здатності до трудової діяльності. Усі ці процеси не оминули й освітньо-виховну систему, змушуючи органи влади шукати нові шляхи виховання всебічно розвиненої особистості, готової до життя. З огляду на це великого значення набуває проблема підготовки школярів до життя, оскільки саме в цьому віці відбувається формування уявлень людини про сім'ю, працю, громадянський обов'язок, патріотизм. Виходячи з цього, завдання сучасної освіти полягає у вихованні та підготовці відповідальної особистості, яка здатна вільно існувати в сучасному соціумі, самостійно розв'язувати різноманітні завдання в нестандартних умовах сьогодення, активно та продуктивно творити, працювати та відпочивати.

Про необхідність підготовки дитини до життя наголошується в таких державних документах, як Концепція громадянської освіти і виховання (2012 рік), Закон України «Про загальну середню освіту» (2012 рік), Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2016 рік), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період з 2012 до 2021 року, в яких підкреслюється, що підготовка учнів до життя передбачає «виховання молодшої особистості-працелюба, яка б гармонійно поєднувала навчання із суспільно корисною і продуктивною працею».

Докорінна реформа, розпочата МОН України, яку докладно висвітлено в Концептуальних засадах реформування середньої освіти «Нова українська школа», передбачає відхід від традиційної моделі педагогічної системи із властивими їй установками на збільшення обсягу знань, універсалізацію методів і форм навчальної діяльності, неможливість реального урахування особистісних особливостей учнів та актуалізує необхідність побудови такого освітнього процесу школи, у якому «...навчання розглядається на рівні людських стосунків,

відчуття духовного світу кожної дитини», осмислення ролі людини як «творця власних знань», стрижнем якого є духовно-моральний орієнтир.

Дієву допомогу в підготовці школярів до життя, формуванні в дітей інтересу до праці може надати вивчення та творче використання педагогічних ідей і досвіду В. О. Сухомлинського.

Вивчення та узагальнення науково-педагогічної літератури дозволяє дійти висновку, що широкий спектр актуальних проблем, висвітлених у педагогічних працях та втілених у практичну діяльність В. О. Сухомлинським, вивчався багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Так, проблемі виховання особистості школяра, громадянина, сім'янина та працівника в педагогічній творчості В. О. Сухомлинського були присвячені праці О. Савченко («Проблема мети формування особистості у спадщині В. О. Сухомлинського»), В. Хайруліної («Бачити в учневі особистість: творча спадщина В. О. Сухомлинського»), Г. Бондаренко («Про формування творчої особистості молодшого школяра засобами слова»), М. Боришевського («Про виховання особистості»), М. Богуславського («Школа самореалізації особистості у трактуванні В. О. Сухомлинського»), Н. Ликова («Народно-педагогічний досвід В. О. Сухомлинського у вихованні особистості»), В. Петренко («Сухомлинський В. О. про патріотичну вихованість особистості»), М. Скрипника («Педагогіка особистості Василя Сухомлинського»), О. Топузова («Сучасний підхід до розвитку творчої особистості за поглядами В. О. Сухомлинського»), Т. Голованова («Гендерні аспекти виховання особистості у творчості В. О. Сухомлинського»), І. Киричук («Формування особистості школяра в умовах родинного виховання за В. О. Сухомлинським»), В. Кузя («Школа В. О. Сухомлинського – школа самовираження особистості учня»), О. Платонова («Проблема особистісного виховання у творчій спадщині В. О. Сухомлинського»), С. Соколовського («В. О. Сухомлинський про принципи трудового виховання учнів»), І. Веремійчика («Використання спадщини В. О. Сухомлинського у трудовому вихованні школярів»), Н. Ангелуца («Проблема трудової підготовки молоді у творчості В. О. Сухомлинського»), Н. Калініченко («Використання педагогічної

спадщини В. О. Сухомлинського з трудового виховання школярів у роботі сільської школи»), М. Мухіна («В. А. Сухомлинский о роли труда в развитии личности»), О. Макарчука («Продуктивна праця у досвіді В. О. Сухомлинського»), Т. Челпаченко («Традиции трудового воспитания В. А. Сухомлинского как фактор духовного развития личности школьников») та інші. Проте проблема підготовки школярів до життя потребує більш глибокого та детального вивчення, адже погляди відомого павлівського педагога на теоретичну й практичну підготовку школярів до життя представлено в публікаціях дослідників фрагментарно, аспектно.

Доцільність дослідження зумовлена й потребою розв'язання суперечностей, які наявні в теорії та практиці підготовки школярів до життя: між об'єктивною потребою розв'язання проблеми підготовки до життя та недостатньою спеціальною підготовкою педагогічних кадрів для її здійснення; між накопиченим цінним досвідом минулого щодо вирішення цієї проблеми та недостатнім його вивченням і творчим використанням у системі освітньої практики.

Отже, актуальність означеної проблеми, відсутність системного вивчення й окремого аналізу теоретичних питань і досвіду В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя, необхідність подолання існуючих суперечностей зумовили вибір теми дослідження: **«Проблема підготовки школярів до життя в творчій спадщині В. О. Сухомлинського»**.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами й темами. Дисертацію виконано в руслі науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди згідно з науковою темою «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах» (РК №1-200199и004104).

Тему дослідження затверджено вченою радою ХНПУ імені Г. С. Сковороди (протокол № 3 від 26.04.2013 рік) та узгоджено в міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 18.06.2013 рік).

Мета дослідження полягає в систематизації теорії та узагальненні досвіду В. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя для творчого використання його ідей у сучасних умовах.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати стан дослідження проблеми підготовки школярів до життя в сучасній педагогіці.
2. Систематизувати теоретичні ідеї В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя.
3. Узагальнити зміст, форми і методи підготовки школярів до життя в Павлівській середній школі.
4. Окреслити перспективи використання творчої спадщини В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя в сучасних загальноосвітніх закладах України.

Об'єкт дослідження – творча спадщина В. О. Сухомлинського.

Предмет дослідження – теорія та практика підготовки школярів до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського.

Для досягнення мети і вирішення завдань використовувався **комплекс методів дослідження:**

- науково-теоретичні: аналіз, систематизація, класифікація, аналогія, порівняння, зіставлення та узагальнення історико-педагогічних джерел, матеріалів педагогічних видань досліджуваного періоду для формування наукового апарату дослідження, виявлення суті основних понять, систематизації поглядів науковців на проблему підготовки школярів до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського, узагальнення досвіду з проблеми дослідження;
- науково-історичні: джерелознавчий та історіографічний аналіз, метод періодизації з метою вивчення творчої спадщини В. О. Сухомлинського на різних етапах розвитку суспільства;
- прогностичні: для вивчення тенденції та перспектив творчого використання ідей та досвіду В. О. Сухомлинського в умовах сьогодення;
- пошуково-бібліографічний: для вивчення аналізу досліджуваної проблеми

в послідовності та динаміці.

Використання означених методів сприяло об'єктивності результатів дослідження.

Джерельну базу дослідження становили:

- архівні матеріали: Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА), фонду В. О. Сухомлинського, Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Павлиського меморіально-педагогічного музею В. О. Сухомлинського;
- спадщина В. О. Сухомлинського, фонди Харківської наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського;
- періодичні видання 1948-1970 рр., зокрема «Радянська школа», «Народное образование», «Советская педагогика», «Воспитание школьников», «Учительская газета», «Радянська освіта» тощо;
- науково-методичні, історико-педагогічні джерела: підручники з педагогіки, психології; науково-педагогічна література, а також публікації з тематики, суміжної з досліджуваною проблемою;
- законодавчі та нормативні документи органів державної влади України: закони України «Про загальну середню освіту» (2012 р.), «Концепція громадянської освіти і виховання» (2012 р.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період з 2012 до 2021 р.;
- наукові праці (монографії, дисертації, статті) дослідників із галузей філософії, психології, історії та теорії педагогіки щодо проблеми підготовки школярів до життя, матеріали міжнародних наукових конференцій;
- довідкова та бібліографічна література.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1948 по 1970 рр. – час керівництва В. О. Сухомлинським Павлиською середньою школою.

Нижня межа (1948 р.) характеризується зверненням В. О. Сухомлинського до питань про необхідність всебічного виховання особистості з метою підготовки

учнів до життя.

Верхня межа (1970 р.) обумовлена зростанням політичної активності громадянина, відродженням демократичних принципів у суспільстві, що зумовило потребу створення нової освітньої системи. Саме в цей час В. О. Сухомлинський переходить від парадигми «школи навчання» до парадигми трудової школи як основи розвитку дітей та підготовки їх до життя.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* здійснено цілісний аналіз теорії та практики підготовки вихованців до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського:

- визначено історичну періодизацію досліджень, у яких творча спадщина В. О. Сухомлинського розглядається як унікальне соціально-педагогічне явище, що дає змогу активно та цілеспрямовано готувати молоде покоління до дорослого життя;

- схарактеризовано теоретичні положення В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя, зокрема досліджено еволюцію педагогічних поглядів В. О. Сухомлинського, яка сприяла трансформації моделі підготовки школярів до дорослого життя від «школи знань» до моделі трудової школи як основи підготовки учнів до життя; розкрито складові поняття «підготовка школярів до життя», що характеризується як процес формування цілісної особистості, яка утворює єдність фізичних, психічних, духовних та соціальних і національних характеристик, спроможних до ефективного виконання соціальних, особистих, професійних функцій, готової до постійного саморозвитку та самовдосконалення протягом усього життя; визначено особливості підготовки школярів до життя на різних етапах шкільного виховання та навчання, які слід розглядати як цілеспрямований поетапний процес формування гармонійної особистості, яка може успішно соціалізуватися в дорослому житті, зайняти позицію громадянина, працівника, батька й матері, які відповідають потребам суспільства та самої людини;

- узагальнено форми і методи підготовки школярів до життя в Павлиській середній школі (бесіда, система самоосвіти й самовиховання, експерименти);

- виділено елементи педагогічної системи В. О. Сухомлинського, які у своїй сукупності створюють належні педагогічні умови для підготовки школярів до дорослого життя, якими слід уважати виховання освіченої людини-громадянина, майбутнього працівника, майбутніх батьків, особистісне виховання школярів;

- окреслено перспективи використання досвіду В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до творчого життя в сучасних загальноосвітніх закладах України (переорієнтація освітнього процесу від моделі «школи учня» до «школи мислення»; розуміння навчання як етапу насиченого процесу самостійного пошуку знань і визначення ефективності патріотичного виховання; виховний характер навчання; визначення місця і ролі вчителя в процесі побудови суб'єктно-суб'єктної взаємодії дорослого й школяра та деякі ін.).

Уточнено суть поняття «проблема підготовки школярів до життя» у творчій спадщині В. О. Сухомлинського.

Подальшого розвитку набули питання становлення проблеми підготовки школярів до життя, зумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та організаційно-педагогічними чинниками.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що виявлені та схарактеризовані форми і методи підготовки вихованців до життя у педагогічній діяльності В. О. Сухомлинського можна буде використовувати в сучасній педагогічній практиці та роботі середньої школи.

Результати проведеного дослідження визначаються *розробкою* спецкурсу для студентів вищих педагогічних навчальних закладів і науково-методичного забезпечення курсу історії педагогіки. Зазначені матеріали було апробовано автором у читанні лекцій та проведенні семінарських занять зі студентами II курсу історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Висновки та результати, викладені в дисертаційному дослідженні, *впроваджено* в навчально-виховний процес історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка про

впровадження № 11 від 21.06. 2016 р.) та в позаурочну діяльність Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 129 (довідка про впровадження № 5 від 27.05. 2016 р.)

Теоретичні положення, висновки, фактичний та історико-теоретичний матеріал *доцільно використовувати* для підготовки лекцій, розробки семінарських, практичних (лабораторних) занять, у процесі вивчення курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності», підготовці студентами курсових і магістерських робіт.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та висновки проведеного дослідження доповідалися і обговорювалися на засіданнях кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2011-2016 рр.); на V Міжнародних та XIX Всеукраїнських читаннях у м. Донецьку (2012 р.), на VI Міжнародних та XX Всеукраїнських читаннях у м. Кіровограді – Павлиші (2013 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 125-й річниці від дня народження А. С. Макаренка у Нижньому Новгороді (2013 р.), на XV Міжнародній науково-практичній конференції «Молодь в умовах нової соціальної перспективи» в м. Києві (2013 р.), на III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Здоров'я нації і вдосконалення фізкультурно-спортивної освіти в Україні» в м. Харкові (2014 р.), на VIII Міжнародній науково-практичній конференції і XXII Всеукраїнських педагогічних читаннях «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховуємо культуру потреб особистості» в м. Херсоні (2015 р.), на I Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика», присвяченій 160-річчю від дня народження С. Русової в м. Івано-Франківську (2016 р.), на IX Міжнародній науково-практичній конференції та XIII Всеукраїнських педагогічних читаннях «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина» в м. Луцьку (2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дослідження відображено в 16-ти одноосібних публікаціях, із них: 8 статей у провідних

фахових та наукометричних виданнях України, 7 – у матеріалах наукових конференцій, 1 – у зарубіжному періодичному виданні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ШКОЛЯРІВ ДО ЖИТТЯ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

1.1 Підготовка дітей до життя як актуальна наукова, історико-педагогічна проблема

Багатогранна спадщина В. О. Сухомлинського є предметом досліджень українських та зарубіжних науковців.

Кількість досліджень педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського за останні 30 років в Україні, Росії та інших країнах світу зростає з кожним роком. Це пояснюється посиленням гуманістичних тенденцій у світовому освітянському просторі, потребами перебудови школи України на гуманістичних засадах і зростаючим усвідомленням значимості творчості В. О. Сухомлинського у світовій педагогіці [27, с. 29].

Педагогічна творчість В. О. Сухомлинського є багатоаспектною. Починаючи з 1950-х років, вона привертала увагу не тільки освітян, а й усієї громадськості. Про масштаби вивчення й розповсюдження творчого доробку педагога-новатора свідчать матеріали трьох бібліографічних показників, підготовлених в тому числі дружиною Г. І. Сухомлинською і донькою О. В. Сухомлинською.

Система роботи В. О. Сухомлинського та діяльність керованої ним Павлівської середньої школи викликали велику увагу педагогічної громадськості. Його ідеї отримали широкий резонанс у засобах масової інформації, наукових розвідках. Вони почали виокремлюватися в науковий напрям в історії педагогіки 80-х років XX століття й отримали назву «сухомлиністика».

У 90-ті роки ХХ ст. сформувався напрям в педагогіці – «сухомлиністика», який, спираючись на творчий доробок В. О. Сухомлинського, досліджує і поширює його спадщину, підтримує досвід реалізації й розвиток його ідей в Україні та за її межами. Він об'єднав передусім педагогів з України, а також з Росії, Вірменії, Греції, Китаю, Німеччини та інших країн.

Термін «сухомлиністика» ввела керівник Української асоціації В. О. Сухомлинського, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України О. Я. Савченко [72, с.139]

Особливості сухомлиністики полягають у різноманітності авторських позицій, з яких висвітлюється, аналізується і розвивається педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського.

У своєму становленні та розвитку вона пройшла три етапи:

Перший етап. 1948-1990 роки – період накопичення досліджень різних аспектів педагогічної системи В.О. Сухомлинського на засадах радянської ідеології та марксистсько-ленінської методології. Джерельну базу сухомлиністики цього періоду становлять як праці самого педагога, так і кандидатські дисертації, публікації в періодичних виданнях (як фахових, так і масових) і перші розвідки, де зроблено аналіз окремих аспектів творчої спадщини педагога. Метою звернення більшості авторів до вивчення різних аспектів педагогічної системи В.О. Сухомлинського було вивчення спадщини педагога та пошук шляхів для розв'язання проблем, поставлених тогочасними реаліями.

Перші праці про В. О. Сухомлинського, як правило, мали характер рецензій на його статті й книги. Причому увагу привертали найрізноманітніші його праці: «Інтерес до навчання – важливий стимул навчальної діяльності учнів» (1952), «Виховання колективізму у школярів» (1956), «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959), «Виховання радянського патріотизму у школярів» (1960), «Невідкладні проблеми теорії і практики виховання» (1961), «Виховання особистості в радянській школі» (1965), «Павлиська середня школа» (1969), «Серце віддаю дітям» (1969) та інші.

Якщо проаналізувати ці перші відгуки про В. О. Сухомлинського, то слід визнати, що вони мали, в основному, позитивний характер. Зазначимо, що хоча кожен із авторів, що писали про педагога, зупинявся в основному на конкретній праці, все ж чимало важливих для системи В. О. Сухомлинського позицій було відзначено. Характерним для цих праць було те, що в них мова йшла не про взаємозв'язки, не про систему, а саме про окремі позиції системи В.О. Сухомлинського.

Велику роль у цьому плані відіграла стаття Ю. Азарова, опублікована в журналі «Комуніст» (1976, № 8), та відгуки на неї. Дослідник назвав В.О. Сухомлинського продовжувачем педагогічних поглядів А. Макаренка на новому історичному етапі, відхиливши тим самим існуючу в 60-і роки і навіть на початку 70-х років XX століття проблему протиставлення двох видатних педагогів. Саме тоді вперше було поставлено питання про необхідність дослідження теоретичного й практичного значення спадщини В. О. Сухомлинського у світлі актуальних завдань шкільної освіти. Передумовами для цього були, по-перше, органічне поєднання теорії й практики в діяльності В.О. Сухомлинського, коли всі теоретичні концепції підтверджувались конкретними досягненнями практичної діяльності павлиської школи; по-друге, зростав інтерес читачів, науковців, учителів до літературної спадщини павлиського учителя.

У кінці 70-х років XX століття з'являються перші дисертаційні роботи про В. О. Сухомлинського. З науковим аналізом педагогічної системи В. О. Сухомлинського виступили в своїх дисертаційних дослідженнях В. Лоскутов (1976), Т. Будняк (1977), К. Кривошеєнко (1978). Предметом їхніх дослідження були проблеми ідейно-морального (В. Лоскутов) і розумового (К. Кривошеєнко) виховання школярів; естетичного виховання молодших школярів (Т. Будняк) у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

Серед наукових праць 80-х років XX століття, присвячених вивченню педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського, чільне місце посідають матеріали науково-практичної конференції, що відбулася 25-27 вересня 1978 року в

с. Павлиш Кіровоградської області. Зі ста п'ятдесяти доповідей, представлених на конференцію, майже всі належать науковим працівникам, що вивчали окремі аспекти педагогіки В. О. Сухомлинського.

У публікаціях цього періоду ми не знаходимо таких, що спеціально присвячені проблемам підготовки до життя. Хоча окремі праці педагога науковці рекомендують словесникам, зокрема, такі рекомендації знаходимо в підручнику «Методика преподавания литературы» за редакцією З. Рез, а також у працях Н. Бодрової, Р. Брандесова, М. Кудряшова, І. Павлова, Н. Светловської. У цей же період словесники починають творчо використовувати досвід В. О. Сухомлинського зі складання та написання казок [20, с. 28-31].

Другий етап. 1991-2000 роки – період вивчення та інтерпретації педагогічної системи В. О. Сухомлинського на ґрунті національної ідеології й об'єктивного наукового, гуманістичного підходу, коли було значно розширено джерельну базу та тематику досліджень. Зростає кількість праць (як монографій, так і публікацій у педагогічній пресі), в яких розглядається педагогічна система, створена педагогом, і вона розцінюється як внесок в історію української педагогічної думки.

У 90-ті роки ХХ століття, коли почалася активна розбудова національної школи, педагоги відчували гостру потребу в інноваційних технологіях навчання. Щоб підняти освіту на якісно новий щабель розвитку, дослідники повертаються до педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського і знаходять раціональні зерна, які необхідні для організації навчально-виховного процесу в оновлюваній школі. Вражає діапазон ідей цього педагога, що стали джерельною базою для багатьох дисертаційних досліджень: «Виховання школярів засобами народної педагогіки у творчій спадщині В. О. Сухомлинського» (Л. Петрук, 1994 [81]), «Проблема педагогічної майстерності вчителя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського» (А. Луцюк, 1996 [65]), «Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (В. Кіндрат, 1998 [51]), «Виховання моральних цінностей молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (А. Семез, 1998 [93]).

У 90-і роки ХХ століття в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини було створено науково-дослідну лабораторію «В. О. Сухомлинський і школа ХХІ ст.» (керівник В. Кузь).

Дослідження Г. Бондаренка «Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (1999) [24] довело, що творчість В. О. Сухомлинський розуміє не лише як відкриття і створення нового у зовнішньому світі, а й виявлення нового у своєму ціннісному ставленні до дійсності.

Третій етап. 2001-2011 роки – якісно новий період дослідження педагогічної системи В. О. Сухомлинського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного педагога з культурологічних і компаративних підходів та з позицій філософії освіти.

У дисертації Л. Ткачук «Педагогічне забезпечення успіху в навчанні молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського» (2001) [165] досліджується феномен «педагогіки успіху» В. О. Сухомлинського. У павлиського учителя немає праці, спеціально присвяченої проблемі успіху, проте ідея «радості успіху в навчанні, в житті» червоною ниткою проходить через всю його творчість.

Уперше досліджено філософію дитинства, яка є основою великого експерименту, що В. О. Сухомлинський проводив усе життя. Здійснила це дослідження Т. Кочубей [56], яка виявила, зокрема, що В. О. Сухомлинський у своїй педагогічній творчості виходив з ідей філософії любові, мудрості, поваги до дитини, творив мікрокосмос дитячої душі, переливаючи в неї мудрі думки, світлі почуття, добру волю, плекав сад істинної духовності й високої краси етики, думки й слова.

І. Суржикова («Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського і С. Френе (порівняльний аналіз)») (2003) [98], компаративно вивчаючи педагогічні ідеї Василя Сухомлинського і Селестена Френе, визначила спільність їх педагогічних ідей та підходів до питань навчання й виховання. Освітні ідеї великих учених адаптуються в новій українській школі. Спільність педагогічних ідей

В. О. Сухомлинського і С. Френе полягає в їх глибокій гуманності. Вони велику увагу приділяли розвивальному та виховному середовищу.

Численні дослідження педагогічної системи В. О. Сухомлинського, його практичної діяльності привели до групування педагогів навколо імені та спадщини В. О. Сухомлинського, які представлені як наукові школи.

Серед них виділяємо:

Уманська наукова школа (Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини), характерними особливостями якої є практична орієнтованість досліджень спадщини Василя Олександровича з експериментальним упровадженням його ідей у практику роботи сучасної школи (чи ВНЗ) та написання праць компаративного характеру, коли ідеї та система В. О. Сухомлинського порівнюються зі спадщиною С. Френе, Я. Корчака та інших (І. Суржикова, Л. Мельник, С. Совгіра).

Київська наукова школа лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України. Характерною особливістю її діяльності є органічне поєднання різних форм роботи: керівництво дисертаційними дослідженнями пошукувачів із різних регіонів України з власною науковою роботою (М. Антонєць, Л. Бондар) та звернення до аналізу виховних аспектів педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського.

Наукова школа Української асоціації В. О. Сухомлинського. Основною формою її роботи є проведення Всеукраїнських і Міжнародних педагогічних читань «Василь Сухомлинський і сучасність», що й визначає особливості її діяльності – колективний характер роботи та зосередження уваги на актуальних проблемах роботи сучасної освіти – початкової, середньої, вищої, діяльності вчителя тощо.

Російська сухомлиністика представлена діяльністю Уральської асоціації В. О. Сухомлинського, яку очолює учениця Василя Олександровича, професор В. Риндак. Під її керівництвом написано й захищено два дисертаційні дослідження, присвячені різним аспектам виховання.

Проблема підготовки до дорослого життя була розглянута в історико-педагогічному, педагогічному та в психологічному аспектах.

Питання про необхідність всебічного виховання особистості з метою підготовки учнів до дорослого життя ставили українські педагоги та суспільно-політичні діячі вже у XIX – на початку XX століття, саме вони наповнили дане завдання високим морально-етичним та національним змістом. [160, с.40].

Одним із перших, хто підняв дане питання на національному ґрунті, був Олександр Васильович Духнович (1803-1865) – педагог, письменник, просвітитель і громадський діяч, який висловив революційну для свого часу думку відносно того, що метою виховання є формування людини-громадянина і патріота. Сутність виховання вбачав у реалізації принципу природо відповідності, тобто у тому, «щоб сили людські, тілесні і духовні, від природи дані, з молодості зберігати і вдосконалювати», серцевиною виховання вчений вважав формування високоморальної особистості. У сфері трудового виховання О.В. Духнович сформулював ідею поєднання з сільськогосподарською працею, показавши, що праця – найважливіший чинник становлення особистості.

Такі ідеї були близькі Михайлу Петровичу Драгоманову (1841-1895), який наповнював їх глибоким науковим і національним змістом. Він стверджував, що система освіти і виховання повинна бути такою, яка надихає молодь на добрі, корисні справи для народу, Вітчизни. Освіта і виховання повинні «зупинити витік наших молодих людей з України, давши їм можливість зрозуміти свою країну і народ і приєднатися до загальнолюдських ідей та інтересів за допомогою українського письменства і показавши їм, як можна служити загальнолюдським інтересам на українській ниві. М.П. Драгоманов вважав, що в питаннях виховання треба рівнятись на «українців душею і серцем». Гідним зразком для молоді є Т. Шевченко, якого М. Драгоманов називав «українським пророком» [4, с.112].

Безумовно, що значний внесок в обґрунтування проблеми підготовки особистості до дорослого життя внесла Софія Федорівна Русова (1856-1940), яка була глибоко переконана в тому, що національне виховання забезпечує кожній

нації більш широку демократизацію освіти. На думку С. Ф. Русової, школа дореволюційної Росії «калічила розум і душу дитини», оскільки не відповідала національному духовному стану українського народу. Русова С. Ф. вважала, що треба створювати нову, народну школу, в якій учні мали б можливість творчо розвиватися на національному ґрунті і саме національний ґрунт є основою формування особистості, яка здатна не тільки існувати в суспільстві, але й повноцінно та свідомо захищати національні інтереси [91].

Вагомий внесок у вирішенні даної проблеми залишив учений-педагог, хірург і анатом, основоположник військово-польової хірургії М. І. Пирогов (1810-1881). У статті «Питання життя» виступив проти існуючої системи освіти, вузькопрофесійної підготовки молоді. Він високо оцінював роль знань у підготовці розумово розвиненої особистості. Обстоюючи ідею людяності у вихованні, сформулював прогресивну ідею виховую чого навчання, при цьому велику увагу приділяв моральному вихованню, вихованню чесної, правдивої, щирої людини. Він вимагав, щоб усе негативне, що є в житті і побуті, було усунено їх системи засобів виховання молодого покоління. Виступав за активні методи навчання, які сприяли б розвиткові думки учнів, розвивали б їхні здібності та інтереси, прищеплювали уміння самостійно працювати. [168, с.501-502]

С. Т. Шацький(1878-1934) у своїх педагогічних поглядах також звертався до проблеми підготовки молоді до дорослого життя. На його думку, важливе завдання школи і вчителя – навчити дитину працювати, розвивати в учнів дослідницькі вміння, прагнення до дослідницької роботи. Праця школярів є засобом, що дає змогу дитині відчувати себе учасником загальної праці. Вона має бути різноманітною, пов'язаною з працею дорослих, продуктивною. Тобто, за Шацьким, процес підготовки до життя проходить саме через залучення дитини до праці [168, с.505-506].

Помітний слід у вирішенні проблеми підготовки дитини до дорослого життя також залишив відомий педагог і психолог П. П. Блонський (1884-1941). На його думку, ідеалом виховання має стати людина, в якій поєднувалися б знання про природу, суспільство, здоров'я, уміння пізнавати і перетворювати дійсність,

моральна чистота, багатство естетичних почуттів. Завдання школи полягає в тому, щоб навчити жити, виробити в учнів уміння і бажання здобувати знання впродовж життя, озброїти їх уміннями і навичками самоосвіти, «робити свою освіту».

В організації навчання дітей він надавав перевагу активним методам, що ґрунтуються на інтересі дітей, в організації її самостійної діяльності. [168, с.504-505]

Важливе місце в історіографії проблеми підготовки школярів до дорослого життя займають роботи видатних українських педагогів, таких як А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинський та російських – Н. К. Крупської, А. В. Луначарського [64].

Роботи саме цих українських учених поклали початок розробці фундаментальних принципів трудового, політехнічного виховання і освіти, а також у роботах українських педагогів були обґрунтовані фундаментальні засади морально-етичного виховання, фізичного, патріотичного, сімейного виховання в тодішній школі. Українські педагоги радянських часів чітко і послідовно проводили думку про те, що тільки комплексне виховання зможе забезпечити своїм вихованцям належну підготовку до дорослого життя.

Українськими вченими були написані численні роботи, в яких чітко простежувалися шляхи і методи реалізації завдань підготовки школярів до дорослого життя, провідною є думка про необхідність творчого розвитку особистості, про посилення трудового виховання учнів, підкреслювалася необхідність продуманої і ефективної системи заходів для більш чіткої і цілеспрямованої діяльності в широкому сенсі, тобто в усіх сферах суспільного буття.

У наступні роки відбувся певний відхід від принципу системності у підготовці школярів до дорослого життя, нині дана проблема розподілена між окремими напрямками виховання, в першу чергу, сучасна науково-педагогічна спільнота розглядає проблеми трудового та сімейного виховання як головні умови підготовки школярів до дорослого життя..

Що стосується окремих проблем виховання майбутніх батьків та загальної підготовки особистості школяра до сімейного життя, то ці проблеми активно розглядаються у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях.

Сучасна дослідниця М. Пашкова у дисертації «Диференційований підхід до старшокласників у процесі їх моральної підготовки до сімейного життя» розглядає сутність диференційованого підходу в моральній підготовці старшокласників до сімейного життя в умовах вивчення курсу «етика і психологія сімейного життя» [77].

Зазначимо, що у педагогічній теорії переважають традиційні підходи до трудового виховання, які не враховують потреби особи, сім'ї, соціуму та ринку праці, відповідно нині відбувається певне відчуження старшокласників від трудової діяльності, має місце небажання учнів брати участь у трудових процесах, саме трудове навчання в школі стає формальним та формалізованим.

Таким чином, можна стверджувати, що нині в теорії та практиці превалює «спеціалізований» підхід до проблеми підготовки школярів до дорослого життя. Цей підхід безумовно не відповідає ні критеріям окремої особистості, ні інтересам суспільства, оскільки не дає змоги сформувати цілісну та гармонійно розвинуту особистість, яка здатна безконфліктно та продуктивно існувати в дорослому житті. В той же час педагогічні надбання попередників, великих українських педагогів створюють необхідні передумови для входження особистості в доросле життя, на основ застосування комплексного підходу, коли всі елементи виховання (морально-етичне, патріотичне, трудове тощо) утворюють систему, що впливає на особистість в напрямку її повноцінної соціалізації в дорослому житті.

Аналіз наукових праць педагогів, присвячених вивченню педагогічної системи В. О. Сухомлинського, дозволяє простежити загальні тенденції розгляду педагогічних поглядів В. О. Сухомлинського та його внеску у вітчизняну і світову педагогічну скарбницю.

Широкий спектр актуальних проблем, висвітлених у педагогічних працях та втілених у практичну діяльність В. О. Сухомлинським, вивчався багатьма

вітчизняними та зарубіжними вченими, а саме: М. Антонцем, І. Бехом, А. Биком, С. Белецькою, А. Богуш, Л. Бондар, Л. Дехтяренко, В. Деркач, І.А.Зязюном, Н. Калініченко, С. Мельничуком, В. Лозової, Н. Побірченко, О. Савченко, О. Сухомлинською, М. Сметанським, В. Федяєвою, М. Ярмаченком, Б. Наумовим, російськими науковцями – М. Богуславським, В. Риндак, М. Мухіною, С. Соловейчиком та іншими зарубіжними дослідниками – М. Библюком, С. Лашиною (Польща), А. Кокеріля (Австралія), Е. Гартманн, В. Іффертом (Німеччина), Д. Ларша (США), Б. Шуджі, Л. Цзихуа, Ван Ігао (Китай), Х. Франгосом (Греція). Окремі аспекти дослідження фізичного виховання та його вплив на здоров'я та загальний розвиток особистості школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського знаходимо у науковому доробку В. Горащука, М. Зубалія, О. Іонової, В. Ликова, В. Оржеховської, Н. Побірченко, С. Шевченко та інших.

У радянський та пострадянський період вітчизняні вчені найбільшу увагу приділяли питанням виховання у спадщині В. О. Сухомлинського (Н. Базилевич, А. Бик, Л. Бондар, Т. Будняк, В. Кіндрат [51], Т. Когачевська [53], К. Кривошеєнко, В. Лоскутов, О. Попандопуло, А. Попова, І. Слюсаренко, О. Соколовська [97]).

Окремо розглядалися такі аспекти, як виховання колективу (Г. Бучківська [27], Г. Калмиков [50], Р. Позинкевич), самовиховання (Н. Василенко [30]), засоби виховання (І. Наливайко, Г. Ткаченко [164], Л. Петрук [81]), а також виховання певних якостей у дітей (А. Семез [93], З. Шевців [174]).

Гуманістичні засади теорії та практики виховання в творчій спадщині В. О. Сухомлинського висвітлюють в своїх роботах І. Зязюн, М. Красовський, Н. Ничкало, Є. Родчанин, М. Сметанський, О. Сухомлинська, Т. Файзуліна, М. Ярмаченко та інші.

Вирішення В. О. Сухомлинським окремих проблем виховання, позашкільної та позакласної роботи з учнями розглядається І. Базилевичем, Л. Бондар [23], Т. Будняк, Н. Василенком [30], Н. Василадзе, В. Кіндратом [51], І. Слюсаренком, О. Соколовською [97], Н. Черв'яковою, З. Шевців [174] та іншими. У деяких

роботах, особливо періоду 70-80 рр. ХХ століття, спостерігається тенденція до спрощення поглядів В. О. Сухомлинського, прагнення підігнати їх під офіційно дозволені виховні догми. Тому в них переважають приклади з його досвіду, інтерпретація яких не виходить за ідеологічні межі того часу.

Дидактичні засади навчально-виховного процесу в досвіді В. О. Сухомлинського та їх теоретичне осмислення в останні роки стали об'єктом особливої уваги дослідників. У цьому напрямку ведуть плідну роботу М. Антонєць, Н. Василенко [30], К. Кривошеєнко, О. Савченко. Дослідження охоплюють широке коло питань – від проблеми цілей освіти в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського (О. Савченко) до розумового виховання школярів в процесі навчання (К. Кривошеєнко).

Особистість, її всебічний розвиток, психологічні особливості учнів різного віку, особистіно-орієнтований підхід до особистості – ці проблеми фактично є серцевиною педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. Серед педагогів, які досліджують його погляди на вирішення цих проблем слід відзначити Л. Абрамову, М. Боришевського, М. Мухіна, А. Семеза [93], А. Сігітова та інших.

Вирішення В. О. Сухомлинським проблеми виховання особистості в колективі певною мірою досліджується, насамперед в роботах Г. Калмикова [50], Р. Позинкевича, С. Соловейчика, частково – О. Дзевєріна, Л. Мілкова, С. Сухомлинського.

Проблемі виховання особистості школярів у педагогічній творчості В. О. Сухомлинського були присвячені різні наукові здобутки вчених дослідників, зокрема О. Савченко [90] ("Проблема мети формування особистості у спадщині В. О. Сухомлинського") [90], В. Хайруліної [169] ("Бачити в учневі особистість: творча спадщина В. О. Сухомлинського") [169], Г. Бондаренко ("Про формування творчої особистості молодшого школяра засобами слова") [25], М. Боришевського ("Про виховання особистості") [26], М. Богуславського ("Школа самореалізації особистості у трактуванні В. О. Сухомлинського") [21], Н. Ликова ("Народно-педагогічний досвід В. О. Сухомлинського у виховання особистості") [62], В. Петренко ("Сухомлинський В. О. про патріотичну вихованість особистості")

[79], М. Скрипник ("Педагогіка особистості Василя Сухомлинського") [95], О. Топузов ("Сучасний підхід до розвитку творчої особистості за поглядами В. О. Сухомлинського") [166], Т. Голованова ("Гендерні аспекти виховання особистості в творчості В. О. Сухомлинського") [35], І. Киричук ("Формування особистості школяра в умовах родинного виховання за В. О. Сухомлинським") [52], В. Кузь ("Школа В. О. Сухомлинського – школа самовираження особистості учня") [61], О. Платонова ("Проблема особистісного виховання у творчій спадщині В. О. Сухомлинського") [83]. Проте проблема виховання особистості школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського як мета підготовки до дорослого життя не знайшла свого відображення в роботах науковців.

Значний внесок у вивчення й популяризацію спадщини відомого вітчизняного педагога зроблено О. Сухомлинською. Дидактичний аспект проблеми досить ґрунтовно досліджено М. Антонцем, управлінський – І. Остапйовським [74], питання педагогічної майстерності вчителя – А. Луцюком [65], організації позакласної роботи – Л. Бондар. Вплив педагогічних ідей В. О. Сухомлинського на розвиток освіти в сучасному Китаї й міжнародному співтоваристві розкрито в наукових дослідженнях Чжу Сяомань [161, с. 20-22].

До проблеми трудового виховання у педагогічній творчості В. О. Сухомлинського зверталися різні науковці. Серед них можна виділити С. Соколовського («В. О. Сухомлинський про принципи трудового виховання учнів») [96], І. Веремійчика («Використання спадщини В. О. Сухомлинського у трудовому вихованні школярів») [32], Н. Ангелуца («Проблема трудової підготовки молоді у творчості В. О. Сухомлинського») [2], Н. Калініченко («Використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського з трудового виховання школярів в роботі сільської школи») [46], М. Мухіна («В. А. Сухомлинский о роли труда в развитии личности») [69], О. Макаруча («Продуктивна праця у досвіді В. О. Сухомлинського») [67], Т. Челпаченко («Традиции трудового воспитания В. А. Сухомлинского как фактор духовного развития личности школьников») [171] та інші. Проте проблема виховання

майбутнього працівника як елемент підготовки школярів до життя потребує більш глибокого та детального вивчення.

Останнім часом виконано значну кількість дисертаційних досліджень, опубліковано цілий масив статей, у яких аналізуються педагогічні погляди й досвід В. О. Сухомлинського. У частині з них (Т. Кочубей, В. Кравцов) досліджуються загально педагогічні ідеї видатного діяча просвітництва [57; 58]. Більшість же досліджень присвячено вивченню внеску В. О. Сухомлинського в теорію й практику виховання. У дисертації В. Кіндрата розглянуто проблему патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [51], у дослідженні А. Семеза висвітлено питання морального виховання [93], у дисертаційній роботі Н. Тарапаки – естетичного виховання. Вчені аналізували погляди В. О. Сухомлинського на проблеми самовиховання школярів (О. Дуда [39]), взаємин особистості й колективу (Г. Калмиков [50]).

Проблема сімейного виховання у педагогічній творчості В. О. Сухомлинського з кожним днем набуває все більшого значення. Цьому питанню присвячено чимало наукових здобутків науковців. Серед них О. Петренко («Виховання дівчинки – дівчини – матері в педагогічній творчості В. О. Сухомлинського») [80], Є. Кузнецова («Статеве виховання в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського») [60], М. Антонець («Дидактичний аспект батьківської педагогіки В. О. Сухомлинського») [5], А. Богуш («Катехізис батьківської педагогіки В. О. Сухомлинського: від материнського порога до Людини») [22], Л. Бондар («Система шкільно-сімейного виховання в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського») [23], О. Ваврисюк («В. О. Сухомлинський про виховання майбутньої матері в сім'ї») [28], В. Деркач («Батьківська педагогіка в Павлиші») [36], Н. Дічек («Зарубіжні дослідники про ідеї сімейного виховання за В. Сухомлинським і А. Макаренком») [38], Н. Калініченко («Моральні цінності сім'ї в батьківській педагогіці В. Сухомлинського») [47], В. Кравець («Проблема дошлюбної підготовки школярів у педагогічній системі В. О. Сухомлинського») [58], Л. Костенко («В. О. Сухомлинський про готовність юнаків і дівчат до

сімейного життя») [55], Т. Філімонова («Мудрість родинного виховання у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського») [167].

Педагоги, які впроваджують у практику ідеї В. О. Сухомлинського, відзначають, що він був енциклопедично освіченою особистістю, гуманною людиною, талановитим педагогом. В. О. Сухомлинський зумів реалізуватись як учений та публіцист, оскільки був сповнений ідеями, роздумами, емоціями, що потребували вираження в друкованому слові. Його досвід сьогодні набуває особливої актуальності та вивчається педагогами-вченими в таких аспектах: удосконалення професійної майстерності педагога (М. Ярмаченко, О. Сухомлинська, І. Зязюн, В. Кузь, М. Сметанський, Г. Калмиков, А. Луцюк, І. Прокопенко та інші) [50;61;159]; формування дитячої особистості засобами рідного слова (М. Вашуленко, Л. Мамчур, Н. Побірченко, М. Антонець, О. Станко, А. Богуш й інші) [6;22;68]; гуманістичні засади виховання особистості (І. Бех, Н. Дічек, Л. Бондар, С. Міхелі, Л. Ткачук, З. Оношків, О. Лавриненко та інші) [23;38;52]; формування особистості школяра в умовах родинного виховання (І. Киричук, А. Мельник, Є. Дурманенко й інші) [52]; організація навчально-виховного процесу (О. Савченко, Ю. Новгородська, Л. Ткачук, О. Замашкіна, М. Волишин, І. Жаркова, О. Белкіна-Ковальчук та інші); виховання особистості в колективі (Г. Калмиков, М. Сметанський, С. Соловейчик тощо) [50].

Аналіз наукової літератури показав, що питання підготовки учнівської молоді до сімейного життя вивчали такі науковці як Г. Дьомна, О. Зрітнєва, О. Трунова, А. Богуш, О. Петренко та інші.

Отже, аналіз педагогічних та науково-теоретичних досліджень дозволяє визначити пріоритетні напрямки в розробці педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського, зокрема: особистість В. О. Сухомлинського та аспекти його діяльності (М. Антонець, А. Богуш, І. Зязюн), історичне значення наукового доробку (Н. Гупан), теоретичні закономірності та особливості його педагогічної системи (Г. Александров, К. Бахонов). Окремі аспекти науково-педагогічної, вчительської та публіцистичної діяльності В. О. Сухомлинського ще не досить глибоко вивчені історично-педагогічною наукою і потребують спеціальних

досліджень. До таких аспектів можна віднести проблему підготовки учнів до життя.

Але, аналіз педагогічних досліджень показує, що досліджень щодо підготовки учнів до життя в творчій спадщині В. О. Сухомлинського в педагогічній науці немає. Проблема підготовки школярів до життя в творчій спадщині В. О. Сухомлинського ще не була у полі зору науковців.

Проблема підготовки школярів до життя в сухомлінистиці має багатоаспектність. В сухомлінистиці проблема підготовки учнів до життя й праці може розглядалася в таких аспектах: підготовка до життя як допомога в процесі соціалізації особистості, виховання людини-громадянина як основна мета підготовки школярів до життя; виховання майбутнього працівника та виховання майбутніх батьків як елементи підготовки школярів до життя.

Процес підготовки учнів до життя й праці – складний і багатогранний процес; у результаті його здійснення учні переймають від старших поколінь трудовий і соціальний досвід, який необхідний їм у майбутньому, у трудовій діяльності, у підготовці їх до вибору професії.

Рішенню проблеми підготовки школяра до життя й праці сприяє зміст навчально-виховного процесу школи. Усі шкільні предмети містять багатий потенціал для підготовки учнів до життя й праці, які необхідно використовувати максимально.

У структурі багатомірного процесу підготовки учнів до життя В. О. Сухомлинський виділяє наступні компоненти [99, с. 91-196]: розумове виховання; виховання світоглядної переконаності, стійкості, незламності; моральне виховання; виховання патріотичної вірності, відданості Вітчизні; виховання мужності, волі до перемоги; виховання колективізму; трудове виховання; естетичне виховання і розвиток культури почуттів; моральне облагороджування почуття кохання і підготовка до шлюбу, батьківства, материнства; фізичне виховання і піклування про здоров'я молодого покоління.

Українська педагогічна наука і навчально-виховна практика, увібравши найновіші досягнення сучасної педагогічної теорії, прагне забезпечити підготовку

підростаючого покоління українців до життя в нових суспільних умовах, сформувати в них готовність, волю, прагнення активно впливати на утвердження нових суспільних пріоритетів і нових духовних цінностей.

На жаль, погляди відомого павлиського педагога на теоретичні й практичні аспекти підготовки школярів до життя представлено в публікаціях фрагментарно й поверхово [75, с. 83]. Як вважають дослідники, досліджень щодо проблеми підготовки до життя ще недостатньо, тому ця проблема потребує більш детального вивчення.

На даний час розроблений у Національній стратегії розвитку освіти України XXI століття принцип підготовки учнів до життя передбачає «виховання молодшої особистості-працелюба, яка б гармонійно поєднувала навчання із суспільно-корисною і продуктивною працею». [73] У реалізації цих положень педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського має велике практичне значення. Творче впровадження досвіду великого педагога в життя сучасної загальноосвітньої школи сприяє формуванню в дітей інтересу до праці, до життя суспільства [173, с. 66].

Використовуючи ідеї В. О. Сухомлинського, сьогодні в системі освіти для підготовки учнів до життя, необхідна творча праця, що поєднувала б в собі фізичну, розумову, емоційну, моральну і естетичну складові. Саме в такій діяльності дитина усвідомлює свої можливості, силу, гідність, утверджує себе як особистість, професіонала, громадянина [66, с. 136].

Таким чином, аналіз творчої спадщини В. О. Сухомлинського дозволив констатувати, що розроблена В. О. Сухомлинським педагогічна система підготовки учнів до життя і сьогодні залишається актуальною його погляди і думки стосовно підготовки особистості до життя не втратили своєї актуальності і відповідають сучасним поглядам і теоріям. Тож спадщина педагога-гуманіста була и назавжди залишається невичерпною скарбницею педагогічного досвіду і мудрості.

Незважаючи на те, що творча спадщина В. О. Сухомлинського постійно аналізується, все ж відчувається брак досліджень саме процесу підготовки учнів

до життя; потребують більш вдумливого прочитання та переосмислення його твори з проблем підготовки учнів до життя.

У руслі дослідження встановлено, що рівень вивченості проблеми підготовки школярів до життя й праці в творчій спадщині В. О. Сухомлинського вимагає цілісного аналізу, спрямованого на розуміння розвитку особистості в цілому.

Найменшою мірою вивчені роль і можливості системи виховання щодо забезпечення успішної підготовки школярів до життя й праці.

Виявлено, що аналіз спадщини педагога-гуманіста ХХ століття В. О. Сухомлинського показує, що він керувався науково обґрунтованими принципами та вимогами до трудового виховання і на практиці продемонстрували потенційні можливості продуктивної праці учнів, спрямованої на створення матеріальних цінностей для суспільства і формування особистості. Він створив такі умови в Павлівській середній школі, які повністю сприяли підготовці учнів до життя. В. О. Сухомлинський випередив свій час.

На нашу думку, використання взаємозв'язку між минулим і сучасним, аналіз та узагальнення цих здобутків, дуже важливе для подальшого удосконалення педагогічного процесу.

З'ясовано, що ретроспективний аналіз системи підготовки школярів до життя й праці в творчій спадщині В. О. Сухомлинського дасть можливість глибше усвідомити аналогічні проблеми сучасного українського шкільництва. Набутий науковцем досвід дасть змогу підвищити ефективність української педагогічної системи та сприятиме подоланню відірваності від історичного досвіду минулого.

1.2. Погляди В. О. Сухомлинського на проблеми підготовки школярів до життя

Творча спадщина – це педагогічна спадщина, яка не втратила актуальності в сьогоденні.

Багатогранну творчу спадщину В. О. Сухомлинського пронизує ідея проектування людини, з цього приводу великий педагог писав:.. «Якщо уважно вдуматися в нашу роботу, то найголовнішою сферою єднання теорії і практики є проектування людини» [99]. Щоб педагогіка набула функції проектуючої науки, вона достатньою мірою має спиратися на психологічні знання, відійти від емпіричних узагальнень, у досягненні цілей виховання, навчання і розвитку використовувати цілепокладання, цілісний підхід, моделювання, технологію активного перетворення педагогічної дійсності. Аналіз спадщини В. О. Сухомлинського під цим кутом зору дає підстави стверджувати, що впродовж усієї педагогічної діяльності значну увагу він приділяв проблемі всебічного розвитку особистості в різних видах діяльності, для того, щоб особистість могла повноцінно адаптуватися до дорослого життя.

В. О. Сухомлинський у своїй діяльності виходив з того, що процес підготовки особистості до дорослого життя є створення ідеальної людини, і аналіз педагогічної спадщини українського педагога дає підстави стверджувати, що за В. О. Сухомлинським підготовка до дорослого життя – це процес формування ідеальної особистості, здатної існувати в ідеальному суспільстві. Під ідеалом людини В. О. Сухомлинський розумів цілісну, гармонійну особистість, яка має єдність фізичних, психічних, духовних характеристик, спроможна до ефективного виконання соціальних, особистих, професійних функцій, готова до постійного саморозвитку та самовдосконалення протягом усього життя.

Виходячи з цього вчений накреслив домінанти підготовки учнів середніх навчальних закладів до дорослого життя, в основі якої лежить система завдань: навчити дитину мислити, творчо використовувати здобуті знання, навчити її повноцінно та продуктивно жити, створивши сприятливі умови для її самореалізації у майбутньому житті.

Український педагог не тільки визначив стратегічні напрями підготовки особистості до дорослого життя, але і окреслив шляхи, якими дані стратегічні завдання мають бути реалізовані.

Уважно слідкуючи за розвитком педагогічної науки, за соціально-політичними змінами в суспільстві, за тими суспільними потребами, які висувалися на перший план самим життям, В. О. Сухомлинський пристосував свою концепцію розвитку особистості до потреб сучасності, на практиці довів можливість формування особистості, яка входить у доросле життя вже готовою до участі у суспільних, трудових, політичних, творчих і наукових процесах.

Своєю педагогічною працею, результати якої відображені у численних творах, серед яких «Як виховати справжню людину», «Серце віддаю дітям», «Павлиська середня школа» В. О. Сухомлинський довів, що сенс життя – у самому житті, у його правильному розумінні і правильній організації, у діалектичному взаємозв'язку, збігу індивідуальних цілей з громадськими. Твори В. О. Сухомлинського написані не у суворій академічній формі, а у своєрідній художньо-публіцистичній, але це не заважало автору міркувати, проводити аналіз, звертатися до складних світоглядних проблем.

У повсякденній практиці В. О. Сухомлинський відстоював і здійснював головну філософську ідею свого життя: гуманне суспільство можуть створити лише мудрі, гуманні люди; таких людей може виховати гуманізм. Гуманістичні ідеали визначили особливості гуманістичних позицій В. О. Сухомлинського, широту проблематики його теоретичних пошуків і моральну атмосферу його життя. У своїй філософії освіти педагог не тільки запропонував вирішення окремих філософсько-педагогічних питань, але і трансформував найбільші досягнення філософської думки попередніх століть. Створення гуманістичної виховної системи В. О. Сухомлинського, яка сприяє підготовці школярів до дорослого життя, стало наслідком та втіленням його філософських світоглядних переконань.

Як свідчить аналіз праці В. О. Сухомлинського «Як виховати справжню людину», підготовка до дорослого життя – це процес формування цілісної особистості, здатної існувати в суспільстві. В. О. Сухомлинський розумів всебічну, цілісну, гармонійну особистість, яка має єдність фізичних, психічних, духовних характеристик, спроможна до ефективного виконання соціальних,

особистих, професійних функцій, готова до постійного саморозвитку та самовдосконалення протягом усього життя.

Особливе бачення проблеми підготовки до життя простежується у творчості В. О. Сухомлинського, педагогічна спадщина якого мала істотний внесок у реалізацію соціально-педагогічних аспектів виховання у Павлівській загальноосвітній школі.

У своїй педагогічній праці «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський писав, що є десятки, сотні професій, спеціальностей і робіт, але найбільш універсальною, найбільш складною і найблагороднішою роботою, єдиною для всіх, і в той же час своєрідною і неповторною в кожній сім'ї є творення людини. Продовжуючи рід людський, старше покоління повторює в дітях самих себе, і від того, наскільки свідоме це повторення, залежить моральна відповідальність за людину, за її майбутнє [132].

Подальший розвиток педагогічних ідей В. О. Сухомлинського дозволяє стверджувати, що соціальне становлення дитини у Павлівській загальноосвітній школі проходить ряд етапів соціалізації, починаючи з адаптації, через індивідуалізацію до інтеграції у суспільному середовищі.

Один з ідеалів виховання – праця як основа виховання нової людини – в теорії і практиці Павлівської загальноосвітньої школи наповнювався також незвичайними для радянської педагогічної думки особистісною спрямованістю і духовно-моральним змістом [109].

Не можна не підкреслити й того, що в процесі підготовки дитини до життя В. О. Сухомлинський велике значення надавав знанням, соціальному досвіду. У цьому ми знаходимо підтвердження тези про те, що не слід недооцінювати знання як систему соціальних цінностей, але їх необхідно вписати в контекст реального життя учнів, забезпечити з їх допомогою повноцінний індивідуально-особистісний розвиток кожної дитини.

Навчання є для школяра провідним видом діяльності, що має важливе суспільне значення, і пов'язані з ним успіхи і невдачі набувають соціальну функцію і впливають на все подальше життя людини. Невдачі у навчальній

діяльності призводять до напруженого стану нервової системи. Внаслідок тривалості такого стану можуть розвиватися дидактогенії – дитячі неврози на ґрунті учбових неспіхів [3, с. 22].

«Парадоксальність – писав В. О. Сухомлинський, – полягає в тому, що вони бувають тільки в школі – тому святому місці, де гуманність повинна стати найважливішою рисою, яка визначає взаємини між дітьми і вчителем» [132].

Не менш важливою умовою виховання є організація творчої виховної діяльності, яка включає ігрові, інтелектуально-пізнавальні, трудові, громадські, комунікативні види діяльності, які благотворно впливають на розвиток практико-дієвої сфери розвитку людини.

Поряд з організацією творчої діяльності не меншу значимість має і формування гуманного спілкування в процесі взаємодії з природою, книгою, людьми, музикою, живописом.

В. О. Сухомлинський та педагогічний колектив Павлиської загальноосвітньої школи вважали, що людина була і завжди залишиться дитиною природи, і те, що ріднить її з природою, повинно використовуватися для її прилучення до багатств духовної життя. Світ, що оточує дитину, – це передусім світ природи з безмежним багатством явищ, з невичерпною красою. Тут, у природі, стверджував великий учитель, – вічне джерело дитячого розуму.

Не менш дієвим засобом підготовки до життя є розвиток емоційної сфери дитини. Читання, з точки зору В. О. Сухомлинського, дає можливість долучити дитину до світу прекрасного, сформувати гуманне ставлення до соціуму, природи, навколишнього світу. В. О. Сухомлинський був щиро переконаний, що книга є «серцевиною людинознавства», оскільки саме вона дозволяє побачити красу людських відносин, затвердити це у власних вчинках, у відносинах зі світом людей і світом природи.

Визнання В. О. Сухомлинським виняткової ролі книги у вихованні дітей визначило і його погляди на характер викладання літератури у початковій школі. Він переконливо відстоював ідею викладання літератури як мистецтва слова. При вивченні твору, підкреслював В. О. Сухомлинський, необхідно звертатися

насамперед до серця дитини, викладати «натхненно», використовуючи «живе, трепетне слово». Вивчення творів, в кінцевому підсумку, покликане сприяти процесу самоствердження, самоактуалізації, самовиховання і самовдосконалення особистості людини.

З метою досягнення ефективності навчання В. О. Сухомлинським була розроблена і реалізована система навчання, в основу якої покладено гуманізм, повага до дітей, віра у творчі сили і можливості. Основними засобами в системі навчання В. О. Сухомлинського є природа, книга, казка, праця.

В. О. Сухомлинський вважав, що повноцінне розумове виховання може бути здійснено за умови, коли надбанням учнів стануть найбільш цінні інтелектуальні багатства людства. У Павлівській школі В. О. Сухомлинським було поставлено практичне завдання – домогтися того, щоб в розумовому розвитку учнів належне місце зайняли основи наук про природу і працю, про людський організм і мислення, про суспільство та духовне життя людини, про мистецтво. В. О. Сухомлинський зазначав, що без ознайомлення учнів з основами геології, мінерології, біохімії, космогонії, психології, стилістики, етнографії немислиме повноцінне розумове виховання [112].

Новою в практиці В. О. Сухомлинського, що викликала широкий відгук, була ідея зближення школи і сім'ї, як він називав стиль «співдружності сім'ї і школи». У статті «Слово до батьків», в інших роботах автор пропагував ідею повернення педагогічної відповідальності у сім'ю. Він писав, що не тільки школа виховує і дає освіту, а й родина, причому з першого дня існування дитини вона виконує ці функції. Тому сім'я і школа повинні розвиватися разом.

В. О. Сухомлинський закликав до педагогічної освіти не тільки дітей і вчителів, але й батьків. В. О. Сухомлинський з цього питання писав: «Вдосконалення, поглиблення суспільного виховання означає не применшення, а посилення ролі сім'ї. Гармонійний розвиток можливий лише там, де два вихователя – школа і сім'я – не тільки діють одночасно, ставлячи перед дітьми одні вимоги, а й є єдиними, поділяють одні переконання, завжди виходять з

тих самих принципів, ніколи не допускають розходжень ні в цілях, ні в процесі, ні в засобах виховання» [112, с. 377].

Родина та школа разом повинні розвивати в дитині почуття обов'язку і відповідальності, правила життя в суспільстві. Це повинно здійснюватися виходячи з правила, що справжня людяність – це висока дисципліна вчинків, почуттів, думок.

У процесі становлення молодших школярів значну роль відіграє інтеграція – входження особистості в соціальне середовище, систему соціальних цінностей і знаходження своєї ніші у системі соціальних відносин суспільства. В процесі інтеграції, підкреслював В. О. Сухомлинський, органічно зливається суспільне і інтимне. У цьому злитті, як він вважав, і полягає гармонія людського щастя.

Визнання особистості як абсолютної цінності в системі загальнолюдських цінностей дає змогу розглядати адаптацію людини в суспільство не стільки самоціллю, скільки умовою індивідуалізації людини, яка передбачає максимальну персоналізацію в соціальному середовищі, прагнення до автономії, незалежності, формування власної позиції, системи цінностей, неповторної індивідуальності.

Апробувавши свої ідеї спочатку в практичному досвіді Павлиської школи, В. О. Сухомлинський згодом у своїх працях теоретично обґрунтував положення про те, що успішність підготовки до життя і освіти залежить від двох взаємопов'язаних процесів: виховання і навчання. В контексті педагогічних поглядів великого педагога більшість сучасних авторів під вихованням розуміють цілеспрямований процес створення сприятливих умов для успішної соціалізації, освіти, розвитку і саморозвитку особистості дитини. Ключовим змістом гуманістичної педагогіки В. О. Сухомлинського є трансформація зовнішніх чинників соціалізації (мега-, макро-, мезо-, мікросередовища) у внутрішні умови і передумови розвитку і саморозвитку особистості людини.

Основною умовою для розвитку емоційно-моральної сфери молодшого школяра, для його активної адаптації у світі є створення соціально позитивного середовища, що використовує виховний потенціал школи, сім'ї, дружного колективу, громадських організацій, творчих центрів, предметного середовища.

У статті В. О. Сухомлинського «Ми продовжуємо себе в дітях» дозволяє яскравіше висвітлити істотну роль сім'ї у соціалізації та вихованні особистості дитини. Дитина, образно підкреслює великий педагог, – це дзеркало родини; як у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері і батька [133, с. 58].

За словами Г. Ващенко, що видатний педагог розумів процес виховання як прагнення до ідеалу: «живого образу тієї людини, яка втілює в собі досконалі якості ідеального суспільства» [31, с. 5]. Ідеальний образ людини він називав «Справжньою людиною». У цілісному образі людини В. О. Сухомлинський вбачав наступні найважливіші якості: вміння цінувати й оберігати святині Вітчизни, суспільства і нації як уособленні цінності та ідеали своєї самосвідомості і свого серця; розуміння й переживання мети і сенсу життя, вміння поставити перед собою питання заради чого я живу – і дати на нього відповідь; як палку закоханість у життя, як діяльність в ім'я високих цілей; гармонійну єдність суспільного й особистого; багатство духовного світу, духовних потреб, запитів і інтересів; потребу людини в людині як в носії духовних цінностей; уміння сильно любити і також сильно ненавидіти; почуття людської гідності; прагнення до вдосконалення, до ідеалу; інтелектуальне багатство; постійне бажання збагачувати й розвивати свій розум, естетичне багатство; любов до праці; фізичну досконалість [117, с. 67].

Отже, простежимо еволюцію поглядів В. О. Сухомлинського на проблему підготовки школярів до життя. У 1948 році В. О. Сухомлинський стає директором Павлівської середньої школи. В цей час панує традиційна школа знань. Молодого директора це зовсім не задовольняє. Адже передача знань, пасивне сприймання інформації від учителя до учня не могло дати успіху. В. О. Сухомлинський створює атмосферу творчого пошуку не лише на уроках, а й в позакласній роботі, формував у школярів розуміння оточуючого світу, закладав основи майбутніх поглядів і вчинків. Особливого значення надавав роботі інших вчителів, відвідував їх уроки, працював ретельно з молодими малодосвідченими вчителями.

Наступний етап творчої діяльності В. О. Сухомлинського – це створення у 1951 році «школи радості» для дошкільнят. У цій школі були застосовані дуже цінні прийоми впливу на особистість школяра: уроки на природі, пізнання світу, яке розпочинається, на думку В. О. Сухомлинського, у маленьких дітей з пізнання людини. Про це свідчить праця В. О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям», де він пише, що «діти мають стати людьми з ясным розумом, благородним серцем, золотими руками і піднесеними почуттями»[110]. Це говорить про те, що В. О. Сухомлинський поставив за мету повноцінний розвиток особистості молодших школярів як основу підготовки до дорослого життя.

У «школі радості» дітям надавалось максимальна свобода: «Я не складав детального плану, що і в який день говоритиму дітям, куди поведу їх» [110]. В. О. Сухомлинський був проти словесного пересичення дітей: «Дітям не треба багато говорити, не треба обгородовувати їх розповідями, слово – не забава, а словесне пересичення одне з найшкідливіших пересичень. Дитині потрібно не тільки слухати вихователя, а й мовчати; у цю мить вона думає, осмислює почуте й побачене» [110]. Фантазія, творчість пронизували все життя дітей у «Школі радості».

Наступним етапом була трудова школа як основа підготовки до дорослого життя.

Водночас ідейно-політичне виховання було поставлене на чільне місце. Держава, промисловість і економіка, сільське господарство, понівечені війною, потребували робочих рук різного рівня кваліфікації. Тому вже в ці роки постало питання наближення школи до життя шляхом трудової підготовки дітей. [159, с.15]

У вересні 1958 року була опублікована доповідна записка М. С. Хрущова "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в країні", якою передбачалася серйозна перебудова структури і напрямів діяльності школи. Для того, щоб їх провести, було організовано "всенародне обговорення" розроблених у своїх структурах проєктів реорганізації освітньої сфери, в якому взяли участь і науковці, і вчителі, і громадськість.

Відбулася широка дискусія переважно у всесоюзній сесії, у якій директор Павлівської школи брав активну участь. Характерною особливістю його участі було те, що аргументуючи те чи інше положення, ту чи іншу ідею, Василь Олександрович спирався й апелював до досвіду й досягнень власної школи.[159]

У тому ж 1958 році було прийнято закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР", за якими впроваджувалося обов'язкове 8-річне навчання як основа для переходу до загальної середньої освіти; було визначено типи навчальних закладів, що давали повну середню освіту – середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням, у яких після 8-ми річної освіти учні за три роки одержували середню освіту і професійну підготовку. [159, с. 23]

Для досягнення поставленої мети В. О. Сухомлинський обґрунтував виконання конкретних виховних завдань:

- формування моральних переконань;
- виховання шанобливого ставлення учнів до моральних цінностей – до правди, добра, прекрасного, величного; товариської взаємодопомоги, прагнення до взаємної підтримки і виручки;
- формування кращих рис особистості (чесність, порядність, відповідальність, людяність);
- формування розуміння норм моралі;
- формування уявлення про головні моральні поняття (обов'язок, честь, слава, витримка, мужність, чуйність, сила волі...);
- виховання культури поведінки;
- формування корисних звичок і запобігання шкідливим;
- виховання почуття поваги до батьків, людей старшого віку;
- підготовка юнаків і дівчат до сімейного життя;
- створення на основі загальнолюдських цінностей «реальних моральних, високоідейних, громадянських відносин у колективі» [25, с. 151].

Реалізація кожної зі складових ідеалу передбачала їх одночасне втілення в життя: ідеальне суспільство можливе тільки на основі ідеальної школи та

ідеальної особистості, а ідеальна особистість може бути сформована лише в контексті ідеального суспільного устрою та відповідної йому школи.

Протягом більше тридцяти років Павлиська середня школа для В. О. Сухомлинського була науково-дослідним, експериментальним майданчиком з вивчення дітей та реалізації власної програми підготовки школярів до дорослого суспільного життя. Під його керуванням було створено повну, завершену педагогічну систему, яка продиціювала громадян, які органічно та впевнено входили до дорослого життя.

У плані навчально-виховної роботи Павлиської школи В. О. Сухомлинський писав: «Будемо намагатися попередити моральні вади підлітків і раннього юнацтва тим, що юнаки і дівчата, підлітки і діти будуть оволодівати знаннями при максимальній напрузі індивідуальних зусиль, будуть ділитися знаннями в колективі; готувати доповіді, лекції, політінформації – для своїх товаришів; будуть іти з доповідями і лекціями в колективи дорослих труднощів – в тракторну бригаду, на ферму, в поле» [82].

Звертаємо увагу та те, що це було тоді, коли комуністична ідеологія панувала у школі, серед вчителів і, навіть, серед школярів.

Але В. О. Сухомлинський умів бачити позитив і в тій дійсності. У планах директора Павлиської школи відчутні загальні декларативні слова, як «підвищити», «покращити», але в них ми не знайдемо пункту, який звучав би приблизно так: «Домогтися відповідального ставлення до навчання». Замість цього – відповідь на питання, як виховати це відповідальне ставлення. Головний документ школи, який творив великий педагог, не має розділу «Завдання», замість нього директор зафіксував проблеми, над якими працює його школа. Мова йде про єдність процесу навчання і виховання, про виховання у школярів відповідального відношення до навчання, вчителя, науки і праці; про формування у дітей наукового світогляду і відповідних переконань.

Більша частина проблем присвячена моральним, інтелектуальним, естетичним та етичним стимулам, що підсилюють прагнення школярів до навчання та праці. Не забув В. О. Сухомлинський взяти і на свою долю проблеми,

найбільш гострі, складні. Так, наприклад, як сформульована одна з них: «Етика педагогічної праці». А в кінці перерахованих проблем додав: «... Окремим питанням, над якими працює наприкінці директор школи, є розвиток розумових здібностей мало здатних, повільно мислячих дітей.» Звичайно, без кваліфікованого педагогічного корпусу ця проблема не може бути вирішена, ось чому на сторінках розділу «Підвищення педагогічного рівня і педагогічної культури» вагомо і об'ємно розповідає директор про шляхи всебічного розвитку і постійного поглиблення знань учителів. Шляхів існує багато. Талановитий педагог радить ні одним із них не нехтувати.

М. Козинець вважає, що цей підхід до організації виховання є нагальною потребою кожного закладу освіти, оскільки ми маємо суспільний запит на виховання гармонійної особистості, яка здатна повноцінно адаптуватися у дорослому житті [54, с. 116- 117]. Тому уточнюючи викладене вище маємо констатувати, що процес підготовки до дорослого життя за В. О. Сухомлинським – це складна система педагогічних прийомів та методів впливу на процес формування особистості, які в кінцевому рахунку призвели до виникнення органічної педагогічної системи.

В. О. Сухомлинського хвилювали не тільки суто педагогічні проблеми, він був людиною, змістом життя якої є високе соціальне служіння, в той же час його хвилювали і конкретні проблеми виховання, зокрема проблеми моральності майбутнього свідомого громадянина, яка може розглядатися, на нашу думку, як стрижнева в його педагогічній системі.

У роботах В. О. Сухомлинського ми знаходимо дієві методичні поради щодо виховання у дитини цих духовно-моральних якостей у їх єдності, у постійних переходах однієї в іншу. Тут діяло золоте педагогічне правило: подібне виховується подібним – любов любов'ю, вимогливість вимогливістю.

У той же час слід сказати, що внутрішня логіка філософсько-педагогічних поглядів В. О. Сухомлинського на проблему підготовки особистості до дорослого життя мала свою еволюцію, педагогічні погляди В. О. Сухомлинського в

контексті проблеми підготовки школярів до дорослого життя пройшли ряд етапів, які відбиті у його творчому доробку.

Уважно слідкуючи за розвитком педагогічної науки, за соціально-політичними змінами в суспільстві, за тими суспільними потребами, які висувалися на перший план самим життям, В. О. Сухомлинський розробляв і свою концепцію розвитку особистості, готової до участі у суспільних, трудових, політичних, творчих і наукових процесах. Дослідник біографії В. О. Сухомлинського Ю. Руденко справедливо зазначив, що роботи В. О. Сухомлинського відрізняє особливий стиль, творчий підхід до переломлення педагогічних узагальнень при описі педагогічних явищ. Для створення творів такого роду педагогу необхідно мати не лише глибоко гуманістичну спрямованість особистості, але й високий рівень освіченості, виняткову культуру мислення, володіти всім обсягом передових філософських ідей [89, с. 104].

У дійсності, у В. О. Сухомлинського немає досліджень, винятково спрямованих на проблеми соціалізації особистості у дорослому житті, але це не дає підстави думати, що він далекий від теоретичності з даного питання. Вся його педагогічна система пронизана ідеєю формування майбутнього громадянина, сім'янина і працівника.

Як зазначає І. Шоробура, основоположною у педагогічній системі В. О. Сухомлинського є педагогічна сукупність ідей та поглядів на дитину як на найвищу цінність у діяльності всіх ланок освіти. Саме завдяки реальному забезпеченню гуманізації, індивідуалізації і диференціації процесу шкільного навчання праця для дитини повинна бути радісною, бажаною і природовідповідно сприяти її всебічній освіті, вихованню та розвитку. Навчальну діяльність педагог розглядав необхідною умовою формування духовно багаті особистості школярів. Вона (діяльність) має бути активною і творчою. Цьому сприяє спеціальна організація розумової праці на уроках і в позакласний час, залучення учнів до творчої пошуково-експериментальної роботи тощо. Василь Олександрович домагався, щоб у школі навчання було частиною багатого духовного життя, яке б

сприяло розвитку дитини, збагачувало її розум. Він категорично засуджує навчання, що зводиться до тренування пам'яті, зубріння, механічного заучування й одноманітності [176].

Педагогічна концепція В. О. Сухомлинського виникла як гуманістична протидія офіційній педагогічній системі, авторитарні недоліки якої були очевидні, і викладена в його перших творах «Виховання колективізму у школярів» (1956); «Трудове виховання в сільській школі» (1957); «Педагогічний колектив середньої школи» (1958); «Виховання в учнів любові і готовності до праці» (1959); «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959); «Виховання радянського патріотизму у школярів» (1959); «Система роботи директора школи» (1959); «Вірте в людину» (1960); «Як ми виховали мужнє покоління» (1960); «Виховання моральних стимулів до праці у молодого покоління» (1961); «Духовний світ школяра» (1961); «Формування комуністичних переконань молодого покоління» (1961); «Людина неповторна» (1962); «Праця і моральне виховання» (1962); «Дума про людину» (1963); «Моральний ідеал молодого покоління» (1963); «Шлях до серця дитини» (1963).

У цих роботах В. О. Сухомлинський проголошує ідею та описує модель «школи знань». Школа, за В. О. Сухомлинським, покликана готувати нове покоління громадян, передаючи їм соціальні, наукові, моральні, естетичні багатства і цінності, вчити працювати, орієнтуючись на майбутнє, враховуючи об'єктивні тенденції суспільного, морального, інтелектуального і технічного процесу. Для цього школі необхідно передбачати і мати уявлення про ідеал суспільства і ідеал особистості в ньому.

У подальшому В. О. Сухомлинський відходить від концепції «школи знань» та трансформує її у модель трудової школи як основи підготовки учнів до життя, яка описана у працях «Виховання особистості в радянській школі» (1965); «Щоб у серці жила Батьківщина» (1965); «Моральні заповіді дитинства і юності» (1966); «Тяжкі долі» (1967); «Павлиська середня школа» (1969); «Серце віддаю дітям» (1969); «Народження громадянина» (1970); «Методика виховання колективу»

(1971); «Розмова з молодим директором школи» (1973); «Як виховати справжню людину» (1975); «Мудра влада колективу» (1975).

Ця трансформація поглядів на нашу думку була наслідком того, що В. О. Сухомлинський бачив проблему освіти у нехтуванні трудовим вихованням, яке є головним фактором підготовки учнів до дорослого життя, у тому, що освічена людина не хотіла брати участь у процесі матеріальної праці. Він наполягав на тому, що ті моральні цінності, які може дати освіта, здатна створити Людину Чарівно Працюючу (в ім'я світлого майбутнього, в ім'я себе, поважаючого себе). Він писав: сьогодні «треба виховати не просто готовність – практичну і етичну – до цієї праці, але й прагнення, бажання, потяг присвятити їй все своє життя» [112, с. 377].

Аналіз робіт В. О. Сухомлинського дозволяє зробити висновок, що він глибоко філософськи розглянув найважливіші аспекти соціалізації дитини в умовах сім'ї, роль сім'ї в залученні дитини до цінностей суспільства і в формуванні сім'янина. Він вважав, що «...до материнського і батьківського обов'язку треба готувати мало не з колиски, а з виховання хорошої матері і хорошого батька – це, по суті, рішення доброї половини всіх завдань школи» [79, с. 289].

Підготовка учнів до сімейно-шлюбних стосунків та батьківству, за В. О. Сухомлинським, – це цілеспрямовані педагогічні дії школи і батьків, всіх членів сім'ї та об'єктивний повсякденний вплив сімейного побуту, сімейних відносин на дітей. Головним фактором виховного впливу на дитину він вважав внутрішньо сімейні відносини. Саме в сім'ї діти з допомогою батьків, старших у процесі постійного спілкування з ними отримують знання про виховні функції, формується певний виховний стереотип.

Разом з тим актуальною є і думка В. О. Сухомлинського щодо того, що формування майбутнього сім'янина – вихователя найбільш ефективно здійснюється на основі поєднання сімейного та суспільного виховання, що забезпечує розширення соціального простору для розвитку особистості, яка

готова до позитивних сімейних стосунків, своєї сімейної ролі та до виховання дітей.

Наявність освічених громадян є основним показником ступеня розвитку того чи іншого суспільства. Це також основний важіль подальшого розвитку, тому що в умовах сучасного життя, в умовах тих технологій, які вже є або які ще прийдуть, в умовах складнощів, пов'язаних із зростанням цілісного світу, коли в значній мірі громадянин будь-якої країни стає громадянином світу і повинен спілкуватися практично з усім світом, в цих умовах тільки людина, яка має величезний обсяг знань має можливість успішно реалізуватися в житті. Тільки така людина зможе стати повноцінним громадянином своєї країни, – пише В. Г. Кремень, – тільки така людина, з одного боку, може бути сама щасливою, а з другого, – сприяти найбільш ефективному розвитку суспільства, що є безумовною аксіомою [162, с. 9].

Сама ж ідея освіченості втілює ідеал всебічного й гармонійного розвитку особистості, актуалізується у світових процесах у вигляді віри в розум людини та її невичерпні потенційні можливості, в можливості самовизначення і самореалізації в багатогранній системі відносин «людина – світ».

Саме тому сучасна педагогіка продовжує утримувати у своєму змістовному арсеналі поняття «освіченість», як головну умову підготовки школярів до дорослого, що є за своїм змістом грамотністю, яка доведена до суспільно і особистісно-необхідного максимуму, передбачає наявність досить широкого кругозору з різних питань життя людини і суспільства [172].

Відповідно при такому розумінні освіченість стає важливим елементом підготовки школярів до дорослого життя і саме в такому контексті її розумів В. О. Сухомлинський, який створив унікальну систему формування освіченої особистості, що може у дорослому житті повноцінно самореалізуватися, стати поважним членом суспільства, працювати і творити на благо власної родини та держави.

У такому науковому ракурсі творчість В. О. Сухомлинського досить повно і всебічно розглядається в роботах В. Єрмакова [40], В. Рибалки [87], В. Лозової [63] та ін.

Проблеми освіченості, як частини підготовки особистості до дорослого життя, цими вченими розглядається, зазвичай, в контексті інтелектуального розвитку підлітків, або як частина проблеми розумового виховання, що, як здається, є не зовсім вірним. Аналіз творів В. О. Сухомлинського переконливо доводить, що видатний український педагог розглядав освіченість в широкому виховному контексті, розуміючи її як наявність в людини необхідних інтелектуально-практичних компетенцій в усіх сферах суспільного буття.

У центрі цієї концепції стоїть особистість школяра, який готується до вступу в самостійне доросле життя, має потребу в різноманітних знаннях, розуміє важливість інтелектуальної праці, вміє та бажає використовувати ці знання на благо суспільства, народу, держави.

Розглядаючи творчість Василя Сухомлинського крізь призму сьогодишньої школи, не можна залишити поза увагою проблему інтелектуального розвитку особистості, як центральну проблему формування гармонійно розвинутої особистості. При цьому сам процес інтелектуального розвитку має бути глибоко моральним, насиченим виховним змістом.

Педагог був переконаний, що необхідна «єдність освіченості й вихованості». І справа тут не в тому, щоб наситити навчальний процес моральними сентенціями; загрозу розвитку дитини він бачив у репродуктивній побудові навчального процесу, в акценті на запам'ятовування й механічне відтворення: «Таке навчання позбавлене головного стимулу, головного чинника, що забезпечує єдність навчання й виховання, живої пристрасті, яскравої емоційної оцінки того, що вивчається, глибоко особистісного ставлення до фактів, явищ, подій, ідей, висновків, узагальнень» [118, с. 47].

Отже, перший крок в інтелектуальному розвитку – це одухотвореність змісту освіти «яскравими людськими пристрастями», створення «інтелектуального тла». В цій роботі, вважав Василь Олександрович, особливе

значення набувають предмети гуманітарного циклу, бо забезпечують єдність інтелектуального й морального виховання. В. О. Сухомлинський був переконаний: «Щоб не вивчали школярі на уроках історії, літератури, яким би далеким від сучасності не був предмет, їхні думки завжди повинні бути звернені до сучасності, до її хвилюючих проблем, уроки з цих предметів мають спонукати учня до роздумів над власною долею, над оточуючим» [118, с. 33].

Саме тому формування освіченої особистості В. О. Сухомлинський називав «розумовим вихованням», бо зараховував сюди не просте накопичення знань, а формування насамперед особистості громадянина, патріота вітчизни: «Дуже великого значення я завжди надавав ідеї: людина і суспільство. Я прагнув до того, щоб підліток, юнак бачив життя своєї Вітчизни поглядом громадянина, кровно зацікавленого в її розквіті. Сформувати громадянське бачення світу – одна з найважливіших проблем навчання. На всіх уроках вивчення теперішнього й сьогодення країни я намагаюся пробудити у вихованців почуття – Батьківщина – своє, дороге, безцінне; щастя Батьківщини – це моє щастя, її горе – моє горе» [118, с. 33].

Отже, для вченого формування освіченої особистості це також не тільки і не стільки розвиток інтелекту, а й активне духовно-емоційне і моральне життя: «Жива, допитлива, творча думка формується у вихованця тоді, коли відносно знань він займає свою особисту життєву позицію» [40, с. 93]. Це система «поглядів на світ, але і як суб'єктивний стан особистості, який виявляється в її почуттях, волі, діяльності. Розумова вихованість полягає в тому, що погляд людини на світ виражається не тільки в умінні пояснити, але й у прагненні щось довести, ствердити, відстояти власною творчою працею» [99, с. 93].

Спонукальними механізмами такого розуміння змісту формування освіченої особистості у В. О. Сухомлинського постають: 1) особистість педагога, який не лише відкриває світ перед учнем, а й утверджує його в цьому світі; 2) не повідомлення знань (істин), а відкриття їх; 3) знаходження у природі джерела розвитку дитячого розуму; 4) діяльнісна спрямованість навчально-виховного процесу [162, с. 68].

У навчанні В. О. Сухомлинський захищає й обстоює ідеї особистісного навчання, спирається на ідею випереджального навчання, відкидає ідею адаптації інформації, розвиває, доповнює ідеї про значення організації навчального процесу з урахуванням інтересів, можливостей кожного індивіда [162, с. 34].

Як вказує О. В. Сухомлинська, на практиці Василь Олександрович так організував навчальну діяльність школи в Павлиші, щоб була можливість свободи вибору виду інтелектуальної діяльності для всіх без винятку дітей. В умовах єдиного навчального плану, єдиних програм та підручників, вимог беззастережного їх дотримання В. О. Сухомлинський організував й проводив уроки мислення на природі, різноманітну позакласну та гурткову роботу, де могли вільно розвиватися різні здатності та схильності дітей.

Формуючи освічену, гармонійно розвинуту особистість В. О. Сухомлинський вдається до новаторських прийомів, створює власну неперевершену методику навчання, зміст якої ще потребує вивчення.

Культурно-пізнавальне середовище вчений організував з метою інтелектуально-творчого розвитку учнів, засвоєння ними культурно-інтелектуальних еталонів: безпосередньо інтелекту, культури мислення і почуттів. культури. «Як важливо, – писав В. О. Сухомлинський, – щоб перші наукові істини дитина пізнавала в навколишньому світі, щоб джерелом думки були краса й невичерпна складність природних явищ, щоб дитину поступово вводили в світ суспільних відносин, праці» [129, с. 18]. Учений обурювався, чому школа не дає ніяких знань учням про людину, «про те специфічне, що підносить людину над світом живого: про людську психіку, мислення і свідомість, про емоційну, естетичну, вольову і творчу сфери духовного життя» [105, с. 377].

Вже тоді, у 50-ті роки ХХ ст. вчитель-практик сам визначив і зміст знань основ психологічної культури, і методику його розвитку шляхом організації відповідного культурно-розвивального середовища від класної кімнати, школи, двору до широкого простору навколишнього середовища. Учений був переконаний, що психічна культура (культура почуттів, сприймань, мислення, відчуттів тощо) є фундаментом інтелектуальної культури. Для її формування в

школі були створені кімнати «Джерела знань», «Кімната думки» і «Золота бібліотека отроцтва». Через ці кімнати пройшли всі підлітки Павлиської школи. «Якими б цікавими не були уроки, як би наполегливо не працював учитель над їх удосконаленням, – пише В. О. Сухомлинський, – підлітки ставляться до них байдуже, якщо інтелектуальні запити обмежуються уроками. До знань, набутих побіжно, незалежно від уроків, підлітки ставляться з великою повагою, дорожать ними; те, що здобуто власним зусиллям, людині особливо дороге» [125, с. 411].

Культурно-пізнавальне середовище школи було спрямоване на розвиток творчості учнів, виховання в них творчого натхнення [162, с. 199].

2. Особливу увагу приділяв В. О. Сухомлинський аналізу змісту шкільної освіти. «Справжню освіченість, вказує В. О. Сухомлинський, – ми вбачаємо в гармонії: знання забезпечують оптимальний рівень загального розумового розвитку людини, а цей загальний розвиток... сприяє постійному зростанню здатності до оволодіння новими знаннями. Повноцінне навчання, тобто навчання, яке розвиває розумові сили і здібності, було б немислимим, якби не спеціальна спрямованість, скерованість навчання – розвивати розум, виховувати розумну людину...» [99, с. 97]. Найважливішою проблемою школи вчений вважав досягнення в учнів гармонії умінь і знань. «Вихованці можуть успішно вчитися тільки тоді, – писав він, – коли вони вміють спостерігати, думати, висловлювати думки, читати, писати, думаючи читати і читаючи думати. Цей комплекс основних умінь – ціла галузь педагогічного процесу» [99, с. 99].

Другий аспект названої проблеми, у розробці якого найбільша заслуга належить самому В. О. Сухомлинському, – це самостійне пізнання вчителем кожної конкретної дитини. При цьому педагог уважав, що «кожна дитина – це особливий, неповторний світ. Виховати особистість, сформувати душу людини можна, тільки зрозумівши цей світ, пізнавши всі його тайники» [105, с. 204].

В. О. Сухомлинський зазначав, що кожна людська особистість неповторна, тому виховання людини «полягає насамперед у розкритті цієї неповторності, самотності, творчої індивідуальності. Здійснювати це завдання – означає вести кожного вихованця тією доріжкою, на якій з найбільшою яскравістю може

розкриватися сила його розуму і умінь, майстерність і творчість. Скільки учнів – стільки й доріжок. Саме в цьому й полягають труднощі і разом з тим благородство роботи вихователя – інженера людських душ» [111, с. 93]. Кожен учень вимагає індивідуального підходу ще й тому, що немає дітей обдарованих і необдарованих. «Обдаровані, талановиті всі без винятку діти» [123, с. 96].

«Досвід переконав мене, – пише В. О. Сухомлинський, – в тому, що в своїх задатках, можливостях, здібностях, нахилах людина безмежна і у виявленні цієї безмежності – неповторна. Немає в природі людини – здорової фізично й психічно, про яку ми могли б сказати: вона ні на що не здатна» [124, с. 550].

Тому одне з найважливіших завдань педагога полягає саме в тому, щоб «розпізнати, виявити, розкрити, виростити, виплекати в кожного учня його неповторно індивідуальний талант» [132, с. 96].

Але для того, щоб відкрити в кожній дитині «всі її задатки, здібності, сили», знов-таки потрібно знати дитину, «знати здоров'я дитини, знати індивідуальні риси її мислення, знати сильні і слабкі сторони її розумового розвитку» [105, с. 217].

Л. Ц. Ваховський пише, що при цьому В. О. Сухомлинський дуже мудро зауважував, що дитину треба пізнавати такою, якою вона є, а не просто оцінювати її з погляду того, якою хотів би бачити її вчитель, і не виносити поспішних суджень про її здібності [162, с. 244].

Учений писав, що «розум і серце дитини відгукуються на тисячі явищ навколишнього світу, і можуть бути тисячі причин, через які дитина сьогодні, в цю хвилину не може бути такою, якою хотів би її бачити учитель. Пізнайте її такою, яка вона є. Не намагайтеся змінити, переломити, перебудувати те, що створила в своїй таємничій майстерні природа, – здебільшого ця перебудова може призвести до хворобливих явищ» [105, с. 214].

Особливої уваги в школі потребують підлітки зі зниженою здатністю до навчання. У навчанні та вихованні таких дітей «головне – не допустити, щоб ці діти переживали свою «неповноцінність», запобігали появі в них байдужого ставлення до навчальної праці, не притупити у них почуття честі і гідності...

Вчити і виховувати цих дітей треба у масовій загальноосвітній школі... Це діти – не виродливі, а найтендітніші, найніжніші квіти в безмежно різноманітному квітнику людства. Винятково важливо й те, щоб, перебуваючи в атмосфері повноцінного духовного життя школи, недостатньо здібна дитина ніколи не відчувала своєї «неповноцінності». Їй треба знайти посильну розумову працю, доступні для неї шляхи подолання труднощів, привабити її цікавою роботою, завдяки якій вона постійно розвивалася б інтелектуально» [127, с. 86].

На наш погляд така спрямованість педагога й освіти на розкриття й розвиток обдарованості кожної дитини є більш гуманною і правильною, ніж поширені останнім часом пошуки й підтримка окремих підлітків інтелектуалів в різноманітних «інтелектуальних» шоу.

У Павлиській школі була вперше в педагогічній практиці реалізована ідея створення освітнього середовища, яка вже сама по собі формувала освіченого громадянина. Зрозуміло, що середовище навчання школярів у 60 – 70 роках ХХ ст. і сучасних дітей різко відрізняється. Відмінність у тому, що у сучасних дітей значно розширились технічні можливості одержання інформації: ЗМІ, комп'ютери, Інтернет, збільшення міжособистісних контактів, зокрема з людьми інших країн, мандрівки змалечку розширюють дитячі можливості одержання різної інформації (корисної, непотрібної, а то і шкідливої). У цих умовах змінюється погляд на вчителя як єдине джерело істинних знань. Книжка, робота над текстом втрачає для багатьох учнів привабливість. І все-таки книга, чудовий винахід людства, змінюючи свою форму, не може змінити свою роль у культурі й освітнє значення. Звертаючись до спадщини В. О. Сухомлинського, ми переконуємося, що кредо його педагогічної системи – залучення кожної дитини до світу книг. Він пише: «Ми вбачали свою мету в тому, щоб у кожного було своє життя у світі книжок. У школі було товариство шанувальників книжки, що об'єднувало і дітей, і дорослих» [125, с. 423]. Тому в Павлиській школі працювали спеціальні програми самостійного читання для початкової, основної і старшої школи. Сухомлинський прагнув, щоб кожен учитель став книголюбом. За роки

його директорства у шкільній бібліотеці було 18 тисяч книжок, у власних бібліотеках учителів понад 49 тисяч [99, с. 53].

У створенні виховного, інформаційного, інтелектуального середовища виняткову роль відігравали гуртки, у яких здійснювалась учнями дослідницька робота з різних галузей знань [126, с. 570 – 576].

Отже, як здається, саме широке розуміння освіченості дало змогу В. О. Сухомлинському створити ефективну освітньо-виховну систему, в якій всі елементи були спрямовані на формування гармонійно розвинутої освіченої особистості.

Безумовно, що В. О. Сухомлинський значно обігнав свій час і зумів продемонструвати зразки педагогічної мудрості, які мають велике значення не тільки для практики сьогодення, а й для сучасної педагогічної науки. Його ідеї відповідають загально цивілізаційним тенденціям розвитку світової спільноти, коли освіченість стає вже не власним ресурсом людини, а надбанням усього суспільства, а освічена людина розглядається не як синонім людини гарматної, але як гармонійно розвинута особистість, яка вміщує в себе великий рівень знань, трудових навичок, соціальних компетенцій, яка має власну громадську та політичну позицію, які може відстоювати. Саме до такого « освітнього ідеалу» прагнув наблизитися В. О. Сухомлинський, саме такий ідеал дає змогу формувати створена українським вченим педагогічна система підготовки школярів до дорослого життя.

Тобто мету виховання він бачив у формуванні потреб, не лише матеріальних, а й духовних, які роблять людину більш цілеспрямованою, більш свідомою.

Виховання потреб – особлива проблема для теорії і практики виховання. Складність полягає у формуванні гармонійного співвідношення всіх видів потреб. В. О. Сухомлинський стверджував, що необхідно навчити розуміти, «що» саме має моральне право бажати кожна конкретна людина. Тому «виховання культури бажань – один із самих яскравих відтінків тієї складної речі, яку ми називаємо моральним сенсом шкільного життя» [100, с. 374-375].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що у своїй педагогічній діяльності В. О. Сухомлинський запровадив і на практиці довів можливість підготовки дитини до життя, а саме шляхом всебічного виховання особистості, яке складається з виховання людини, особистості громадянина, працівника, майбутнього батька або матері.

1.3. Виховання громадянина як мета підготовки школярів до життя

Важливим компонентом у підготовці школярів до дорослого життя є виховання людини, особистості та громадянина.

Розбудова нашої держави, турбота про її майбуття, висувають на чільне місце проблему громадянського виховання. Адже стабільність і могутність держави залежать від свідомості її громадян. Практика громадянського виховання виступає як ціннісно-діяльний процес і забезпечує активізацію соціального функціонування особистості. Головне призначення громадянського виховання, що визначає домінанту відповідної практичної діяльності, – формування готовності і здатності особистості до позитивних змін соціального середовища; до її повноцінної самореалізації в суспільстві й державі в їх інтересах і власного розвитку. Становлення і розвиток особистості як повноцінного суб'єкта можливе лише за умови її активної взаємодії із соціальним середовищем, діяльної участі в її цілеспрямованих змінах у процесі розв'язання соціально значущих і духовно-творчих завдань.

Реалізація таких складних і соціально орієнтованих мети й завдань громадянського виховання передбачає розробку та обґрунтування його концептуальних основ, а також інноваційних технологій і методик здійснення різних видів соціально-педагогічної діяльності, насамперед на всіх рівнях системи освіти, щодо формування такої громадянськості в нашому сучасному суспільстві, яка відповідала б високим критеріям, параметрам та вимогам часу. Пошуки

оптимальних шляхів розв'язання проблеми громадянського виховання спонукають нас звернутися до педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського.

Для В. О. Сухомлинського громадянськість – це складне морально-етичне утворення, яке ґрунтується на усвідомленні провідних ідей, які проголошені суспільством і взяті за основу національно-державного будівництва. В цьому полягає особлива роль його спадщини для України з погляду того, що дитина, підліток вже з дитинства повинні бути готові існувати в суспільстві, яке несе в собі відповідні ідеали.

В першій його праці «Виховання колективізму у школярів» (1956) йдеться про найважливіший аспект соціалізації дитини в майбутньому житті – громадському вихованні.

У роботі В. О. Сухомлинського «Розмова з молодим директором школи», над якою педагог працював з 1965 по 1966 рік, йде мова про те, що виховання громадянина повинно здійснюватися у єдності духовного життя вихователя і вихованців[128,с.433]

Особливу роль у здійсненні громадянського виховання дітей В. О. Сухомлинський відводить учителю, вихователю, який має бути для дітей взірцем громадянина, оскільки «... виховання – це єдність духовного життя вихователя і вихованців, єдність їх ідеалів, прагнень, інтересів, думок, переживань» [128, с. 433].

На думку вченого такої єдності вчителя і учня можна досягти не тільки на уроці, а й в позаурочній діяльності – в гуртках, в творчих об'єднаннях: «Єдності духовного життя, що являє собою сутність виховання, можна досягти лише тоді, коли кожний педагог не тільки викладач, а й член колективу, вихованців. Він захоплений діяльністю цього колективу, має із своїми вихованцями спільні інтереси» [128, с. 434].

У роботі «З чого починається громадянин» (1968) педагог стверджував: «Громадянська діяльність – це така праця, таке напруження фізичних і духових сил, коли для людини особистим, моїм, дорогим, рідним стає те, що належить не їй особисто, а громаді, колективу, суспільству... Громадянське виховання – це

виховання на громадянських ідеях. А ідеї – то святині, здобуті, вистраждані людством, їх не повторюють щодня і на кожному кроці... Раджу всім, причетним до виховання: як вогню, бійтеся тієї гри в ідейність, яка, на жаль, буває в школі і про яку, на сором школі й педагогіці, газети інколи пишуть як про досягнення в ідейному громадянському вихованні» [121, с. 361-365].

У цій же роботі, звертаючись до проблеми виховання громадянина, В. О. Сухомлинський наголошував, що «виховання – це передусім ідейне виховання, формування ідеології. А ідеологія людини залежить від того, що вона думає і як думає, які події, люди, явища хвилюють її, до чого вона прагне, що вважає добром і що – злом».[121]

Далі, у праці «Методика виховання колективу» (1968) В. О. Сухомлинський наголошував, що «громадянськість – це пристрасть людського серця, і донести до юних душ пристрасть боротьби можна лише тоді, коли ти сам постаєш перед своїми вихованцями як громадянин» [124, с. 431].

Окремі параграфи присвячено формуванню ідейно-громадянських переконань колективу й кожного його члена, бесідам про громадянськість.

Під громадянським вихованням він розумів складну, цілеспрямовану діяльність, що забезпечувала становлення та розвиток свідомості, почуття власної гідності, мужності й патріотизму.

Громадянська основа суспільства, за В. О. Сухомлинським «...твориться гармонією двох речей: з одного боку, почуттям особистої честі, гідності, гордості, усвідомленням величі людини-творця громадянина...суспільства; з другого – почуттям обов'язку відповідальності за свою працю, поведінку, вчинки, відповідальність за долю суспільства, за благо людей, з якими особистість вступає в складні відносини в процесі праці, духовного життя» [124, с. 19]. Отже, В. О. Сухомлинський підійшов до розв'язання теоретичної та практичної проблеми взаємодії громадянського і суспільного, виходячи з гуманістичних позицій, а відтак, він один із перших створив педагогіку гуманізму, концептуально спрямовану на гармонію колективного та індивідуального елементів громадянської життєдіяльності, на культуру правильного точного бачення

людських стосунків, розуміння ролі кожної особистості у системах: «громадянин – держава», «громадянин – суспільство».

Найважливіший з критеріїв цих стосунків, на думку педагога, полягає в «...активному ставленні кожної особистості до самої себе, в умінні правильно виявити й оцінити свою громадську суть"...дивитися на світ очима громадянина, щоб громадське світосприйняття...стало немовби тим джерелом, в якому людина бачить саму себе, оцінює поведінку, виявляє ставлення до самої себе, в думках, переживаннях, вчинках, спрямованих на самовиховання, самоутвердження" [124, с. 20].

Розглядаючи громадянськість насамперед як «відповідальність, обов'язок», вищу «...сходінку в духовному житті людини...», В. О. Сухомлинський водночас не оминає й інший її аспект. Так, однією з вихідних позицій у дослідженні наукового доробку пависького педагога про особистість є положення про гармонію суспільних та індивідуальних потреб у структурі особистості громадянина, про підхід до дитини як до незалежної людини з її ставленням до людей, суспільства, природи, можливістю висловити особисту людську сутність. Глибоко усвідомлюючи сутність понять «громадянин», «особистість», В. О. Сухомлинський тлумачить їх виходячи із високих гуманістичних, загальнолюдських цінностей.

Розглядаючи взаємодію громадянина і суспільства, В. О. Сухомлинський довів, що гуманізація – інтегративний, найважливіший критерій прогресу, показник рівня «олюднення» суспільства і людини – тобто положення в ньому людини: ступінь її економічного, політичного й соціального статусу; рівень задоволення матеріальних і духовних потреб, стан її психофізичного й соціального здоров'я; обсяг прав і свобод особистості; розвиток потреб і удосконалення її здібностей.

Актуалізація поглядів В. О. Сухомлинського щодо громадянськості дає сучасній педагогічній науці фундаментальні думки, та впроваджену систему роботи з «народження громадянина», задовольняючи її (науки) потреби сьогодення в теорії громадянського виховання. В цій теорії містяться ґрунтовні

відповіді на складні, кардинальні, педагогічно вагомі питання щодо: громадянина, його вільної індивідуальності, свободи, неповторності «розвинутого громадянського сумління»; колективу з його виховними можливостями формування відповідальності кожного його члена, як великої внутрішньої сили, що об'єднує громадян різного віку в певні спільності; переживання інтересу до духовного світу іншої людини, до взаємин, які передбачають гармонію духовного життя кожної особистості, забезпечуючи відповідно і розвиток колективу. «Адже жити серед людей і для людей – це означає бачити себе очима громадянина, уміти оцінювати себе з точки зору інтересів суспільства» [124, с. 13].

У створеній В. О. Сухомлинським теорії та практиці формування взаємин між особою і колективом, як основи громадянськості, зачіпаються духовні взаємини, зокрема «ідейно-громадські». Це сфера ідеальних відносин, сфера соціуму, який є самим складним з об'єктів пізнання, тому що становить собою вищу форму соціального руху матерії.

В. О. Сухомлинський добре розумів, що ідейно-громадські відносини (в сучасній термінології «громадсько-політичні»), є органічно вмонтованими в матеріальне життя, самі по собі вони значно складніші, суперечливіші і різноманітніші ніж відносини в природі. Саме тому, враховуючи особливу – соціальну природу цих відносин, він піднімав проблеми громадянськості в багатьох своїх працях, переконливо доводячи до педагогічної спільноти необхідність соціально-педагогічного трактування громадянського виховання, в якому вагому і виняткову сферу посідають відносини, що оточують дитину. «Справжня майстерність вихователя, – писав Василь Олександрович, – полягає у тому щоб людина, яку ми виховуємо, у стосунках з іншими людьми, в своїй повсякденній праці, поведінці вбачала виконання громадського обов'язку...» – «найголовнішого стимулу» у старанному навчанні, праці наполегливому подоланні складнощів, тобто у формуванні справжнього громадянина [108].

Це – винятковий, мабуть ніким не піднятий в історії педагогіки до В. О. Сухомлинського, спосіб бачення й розуміння виховання як навчання соціального буття, співіснування у складних взаєминах громадян у колективі. Він

став помітним внеском у малодосліджену галузь педагогіки, пов'язану з переосмисленням і тлумаченням у наш час виховання як соціально-громадянського явища, як процесу прилучення особистості до суспільства, в якому кожен індивідуум, проходить етапи соціалізації, «уроки громадянства» одухотворяється «великим людським благородством» – громадянством.

Для цього його треба «...вчити жити, вчити найважливішої мудрості буття громадянства»; осяювати його шлях світлом «справжньої людської краси – краси громадянства» – і допомагати йому «правильно бачити світ очима громадянина». Треба також, вважав педагог, щоб молода людина «жила відносинами великого світу» – громадянства [124, с. 21].

В. О. Сухомлинський наполягав, що у становленні молоді потрібна «...тривала система виховного впливу»: від знань про людину-громадянина, велич і благородство ідей, які лежать в основі її високих моральних подвигів, а також від осмислення цих знань й захоплення громадянською доблестю людей та виформовування на цьому тлі громадських переконань колективу й особистості до продовження й утвердження цього формування у взаємостосунках, громадському спілкуванні, в діяльності на благо суспільства, розвитку громадянської свідомості.

Якщо виховання зосереджується тільки на взаєминах у дитячих колективах – «перших елементарних уроках громадянства», то «далі абетка громадянства не піде» [124, с. 22]. Як наслідок відсутності системи у громадянському вихованні, зокрема її обов'язкового компонента – безпосереднього спілкування з суспільством – є «громадянська інфантильність». Тому дуже важливо, зауважував В. О. Сухомлинський, щоб вихованці на власному досвіді бачили, «...що вони роблять щось значне і потрібне для суспільства, і щоб ця праця приносила радість, гордість кожній особистості й колективу» [124, с. 23]. Основним джерелом радості як результату громадянського виховання має бути те, що вихованець дає суспільству, а не отримує від старших. «Радість споживання» руйнує дисципліну, відповідальність перед суспільством і перед власним сумлінням, застерігав павлівський педагог. Саме тому В. О. Сухомлинський

закликав: «...запалюйте...у своїх вихованців перші іскри громадянської свідомості, вчите їх, як стати громадянами. Дайте їм перші громадянські радощі, відкривайте перед ними найбезцінніше людське багатство – працю для народу» [124, с. 24]. Громадянські думки, почуття, тривоги, громадянський обов'язок, громадянську відповідальність – всі ці особистісні стани і якості він пов'язував з основами людської гідності.

Постійно загострюючи увагу педагогів на необхідності системності у громадському вихованні молоді, В. О. Сухомлинський одночасно зосереджував їх і на психологічному аспекті цього процесу. Хоча праця на перший погляд проста і буденна, проте вона насправді не отупляюча фізична, а творча, бо людина, що виконує її з радістю на благо інших, стає «учасником суспільного творення», утворює свою причетність до суспільного розвитку, відчуваючи себе творцем, дістаючи в ній «радість творення для щастя людей». При цьому «вона творить і саму себе». «З праці, в якій яскраво виражений дух громадянства, починається справжнє самовиховання. А самовиховання – це не щось допоміжне у вихованні, а міцна підвалина у ньому» [124, с. 24].

Завдяки творчій праці для суспільства вже в дитинстві вихованець пізнає «вищі суспільні інтереси» і на цьому тлі «виробляє особисте ставлення до ідей», які є «винятково важливим фактором» громадянського виховання. Бо залежно від того, які ідеї утворюють свідомість людини і живуть у її серці, якими громадянськими спонуканнями надихається вона в особистому житті, залежить і її моральне обличчя, і громадська діяльність, і дисципліна і відповідальність перед суспільством народом, оскільки ідейно-громадське спонукання – кістяк переконань людини [124].

Систему формування громадянськості В. О. Сухомлинський не зводить до безвідмовного виконання наказів і розпоряджень з боку педагога і бездумного підпорядкування йому людини, не розглядає її тільки як об'єкт виховних впливів, заходів. В основі цієї системи – гуманна концепція взаємин у суспільстві, у шкільному колективі, що ґрунтується на положенні про унікальну цінність людини, її гідність, на любові, повазі і людяності, на природному потязі до

правди, свободи, на відповідальності перед іншими людьми як вищим сенсом особистого життя. В гуманістичній системі громадянського виховання В. О. Сухомлинського містяться провідні категорії: передумови, закономірності, принципи, умови, мета, завдання, зміст, методи, організаційні форми і засоби, – які й утворюють системність.

В. О. Сухомлинський виявив і сформулював ряд закономірностей, які обов'язково мають враховуватися у реальному процесі формування громадянина. Це – результат тонких, глибоко професійних спостережень ученого-гуманіста:

– чим багатіші ідейно-громадські відносини в колективі, тим повно цінніше особисте духовне життя вихованця;

– чим більше радості отримує дитина від того, що дає суспільству, тим більш дисциплінованою і відповідальнішою вона стає перед суспільством і власним сумлінням та ін.

Отже аналізуючи підходи В. О. Сухомлинського щодо мети громадянського виховання та громадянської освіти, можна побачити, що цей самотутній педагог із Павлиша створив оригінальну й унікальну систему формування громадянина, досить чітко визначив її кінцевий результат. У поставленій ним меті поруч гармонійно поєднуються, з одного боку, формування людини як суспільної істоти, як сукупності відповідних суспільних відносин, від об'єктивного впливу яких залежить становлення її духовного світу, виконання нею певних зобов'язань перед суспільством, а, з іншого, розвиток людини як особистості, відносно автономної, вільної у своєму виборі, як неповторної індивідуальності, як суб'єкта свого власного життя, власної самореалізації саме в тій діяльності, де вона може виявити себе в найкращому вигляді, розкрити свої потенційні духовні сили і творчі здібності на благо суспільства [124].

Звернемось до листів В. О. Сухомлинського до доньки та сина. Якщо ми уважно перечитаємо ці листи, зокрема листи адресовані сину, то обов'язково звернемо увагу на те, що вони, ніби написані для кожного з нас, вони стосуються кожного, кому небайдужа доля Вітчизни, хто не може осторонь стояти від подій, що відбуваються в нашому суспільстві, хто не байдужий до оточуючого світу і

людей, що живуть і працюють в ньому. Той факт, що педагог ніби звертається до того, хто читає лист, і вболіває за його долю, за його майбутнє, і в решті решт, - за долю Вітчизни, не викликає сумніву.

Цінними для нашого дослідження є поради вчителям, які надає В. О. Сухомлинський у 1968 році у творі «Лист доньки». «Головне, – підкреслював учений, – вміти бачити в маленькій людині завтрашнього громадянина. Головне – вміти зрозуміти, що велике громадянське в людині складається по крихіткам із усього, що вона робить в дитинстві, що вона відчуває та переживає» [111, с. 173]. Ця складна і відповідальна справа залежить від двох обставин. Перша – це дух громадянськості, який необхідно створити у взаємостосунках між учнями, у житті колективу, у всій школі. Вчитель має правильно, чітко визначити свою позицію, завжди бути на стороні всього передового, революційного, правдивого; піднімати свого вихованця до громадянського бачення та розуміння світу, до громадянського відчуження того, що його оточує, до громадянської поведінки. Друга обставина – це гармонійна єдність ідей та особистості вчителя [122, с. 173-174].

Цей лист В. О. Сухомлинського можна вважати програмою для вчителів і вихователів. Це так би мовити звернення до педагогічної громади щодо формування громадянськості у наших школярів.

У 1969 році виходить стаття В. О. Сухомлинського «Виховання обов'язку», в якій він зазначав, що «ми, добиваємося того, щоб у школярів «боліло серце за те, що відбувається навколо них», що вони з дитинства «пережили, відчули громадянські радощі і громадянські прикрощі», прагнемо в кожного учня «пробудити громадянську гідність». «Я бачу, – наголошував В. О. Сухомлинський, – важливе виховне завдання в тому, щоб з перших кроків свідомого життя перед людиною було відкрито великий світ суспільного життя, світ Батьківщини, світ боротьби за її незалежність, честь, могутність.»

В цій праці він також чітко визначив перспективу поступового розширення громадянського бачення світу – «від сім'ї, школи, колгоспу, села, району, області до горизонтів країни, Батьківщини. [119]

«Я бачу, – наголошував В. О. Сухомлинський, – важливе виховне завдання в тому, щоб з перших кроків свідомого життя перед людиною було відкрито великий світ суспільного життя, світ Батьківщини, світ боротьби за її незалежність, честь, могутність. Ввести людину у цей світ не байдужим знавцем і спостерігачем, а активно діючою особою, яка має свою позицію, свою точку зору, свою зацікавленість у тому, що відбувається в світі...»[119]

«Ввести людину у цей світ не байдужим знавцем і спостерігачем, а активно діючою особою, яка має свою позицію, свою точку зору, свою зацікавленість у тому, що відбувається в світі...» [119].

В. О. Сухомлинський визначив основні складові громадянськості особистості: знання, переживання, вчинки. Як цілісне особистісне утворення громадянськість включає емоційну культуру особистості (патріотичні, гуманні, правові, екологічні почуття) і громадянські якості (громадянська самосвідомість, гідність, совість, мужність, почуття громадянського обов'язку та громадянської відповідальності). Протягом багаторічного педагогічного експерименту В. О. Сухомлинський створив дієву виховну систему, науково обґрунтовану філософським осмисленням педагогічного процесу.

У 1969 році в книзі «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський висував завдання формування громадянина, застерігав вихователів: не штовхайте людину на маленьку зраду; він закликав відкривати перед вихованцями поле великої громадянської вірності.

На підставі сформульованих завдань В. О. Сухомлинський побудував свою власну програму виховання громадянина як систему знань, переконань, дії, поведінки у колективі і суспільстві, фактично представивши зміст виховання у формі певного обсягу поведінкових знань, умінь і навичок школярів.

Найчутливіший до громадської думки колективу вважався той, хто пов'язаний з іншою людиною узами справжньої дружби. В. О. Сухомлинський був твердо переконаний, що основою дружби є глибокі духовні інтереси й потреби, єдність думки, розвинутість почуттів, здатність до співпереживання тощо. У формуванні повноцінних моральних стосунків великого значення

В. О. Сухомлинський надавав дитячій дружбі, а особливо – дружбі підлітка з дорослим. Без радісної одухотвореної високими ідеалами дружби з дорослими, на думку педагога, немислимі духовно багаті отрочество і юність. У книзі «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський розмірковував про те, що в процесі взаємовідносин у суспільстві формується моральне обличчя людини, її духовна культура, погляди на життя, світогляд. Тому важливо, щоб діти зрозуміли й відчули серцем: через творення матеріальних і духовних благ в суспільстві виявляється ставлення людини до людини, суспільне обличчя громадянина [129].

Як показав аналіз у роботі «Павлиська середня школа»(1969), В. О. Сухомлинський визначив провідні ідеї громадянського виховання:

1. Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бачення позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуй сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання твоя праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допмагай слабким і беззахисним. Допмагай товаришу в біді. Не завдавай людям прикrostі. Поважай та шануй матір і батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею. несправедливості.

5. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство [105, т. 4, с. 146].

У цих словах закладені основи громадянського виховання. Людська доброта, сердечність, бажання прийти на допомогу, чуйність – це ті прості і

зрозумілі істини, які мають бути покладені в основу школи громадянського виховання дітей та молоді.

Саме ці істини В. О. Сухомлинський вважав основою громадянського виховання особистості, яка може ефективно та продуктивно існувати в суспільстві, яке орієнтується на гуманні загальнолюдські цінності, саме ці істини повинен усвідомити кожен учень, який крокує у доросле життя.

Тому школа громадянськості має навчити дитину діяльності, орієнтуватись у різних сферах людської свідомості; володіти основами громадянського світогляду, що виявляється у свідомому, критичному ставленні й до себе, і до оточуючих; спілкуватись на засадах моральної, соціальної рівності, поваги тощо.

Згодом у період з 1969 по 1970 рік В. О. Сухомлинський працює над дисертаційною роботою «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості». У цій роботі він вказує, що виховання громадянина повинно відбуватися у поєднанні навчання і виховання [127,с.146].

Далі, у цій же праці, виходячи із цивілізаційних міркувань, В. О. Сухомлинський вважав, що суспільство має проїнятися духом відповідальності й турботи про всебічний розвиток, який може забезпечити гармонію взаємин, уміння розібратися у багатьох складних і, здавалося б, на перший погляд, непомітних залежностях, що виникають між громадянином і суспільством. Необхідно «...відкрити буквально перед кожним, отже й перед найпосереднішим, найважчим вихованцем ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє я, черпати сили з джерела людської гідності, почуватися не обділеним, а духовно багатим» [105, т.1, с. 73].

До завдань формування громадянина і його взаємостосунків із колективом і суспільством В. О. Сухомлинський відносив такі:

- утвердження колективу як виховної сили, що починається з формування ідейного погляду, ідейної переконаності;
- формування ідейно-громадянських переконань, що починається з осмислення знань про людину-громадянина, із захоплення її громадянською

доблестю і продовжується, утверджується насамперед у взаємовідносинах, громадянському, ідейному спілкуванні, в діяльності на благо суспільства;

- створення таких взаємовідносин, за яких би людина вже в дитинстві безпосередньо спілкувалася з суспільством; це знімає проблему громадської інфантильності, що веде до обмеженості інтелектуальних інтересів ;

- проходження кожною дитиною школи емоційно багатой, ідейно повноцінної поведінки в колективі, доки перед нею не відкриються громадянські виднокруги. Емоційно насичені вчинки, за В. О. Сухомлинським, – це віконця, через які дітям відкривається світ ідей; формування духовного світу, яке відповідає не тільки досягнутому рівню соціальних, суспільних відносин, а й містить у собі потенціальні сили для утвердження того, що сьогодні тільки-но народжується [105].

Становлення таких думок про загальнолюдське, які б стали для дитини якомога раніше глибоко особистою турботою, дає можливості для того, щоб маленька людина жила в світі високих ідей і завдяки цьому усвідомлювала свою велич і справді ставала великою. «Тільки людина, особисто зацікавлена долею Вітчизни, по справжньому розкривається як особистість, по-справжньому дорожить своєю честю, гордістю, гідністю сім'ї, свого роду, імені» [105];

- спрямування виховного впливу на те, щоб інтереси суспільства, народу, ідейна цілеспрямованість колективу, – все це відбивалось у думках, почуттях та переживаннях окремої людини; щоб найчутливіші куточки людського серця (його особистого «Я») відгукувалися на те, що пов'язано з інтересами суспільства, з майбутнім народу;

- підтримання суб'єктивного стану особистості, що визначається не скороплинними, іноді дрібними мотивами, а мотивами великого суспільного значення;

- вдосконалення людської зобов'язаності, яке полягає в тому, щоб бачити і внутрішньо розсудити: де повинен ти і де повинні тобі.

- створення атмосфери, в якій би колектив глибоко хвилювали важливі громадські питання, щоб у процесі колективної діяльності, спрямованої на

досягнення поставлених перед ними цілей, учні проникали в духовний світ один одного, жили спільними інтересами;

- виховання в молодого громадянина зрілості думки, ідейної цілеспрямованості й стійкості.

Це, на думку педагога, послаблює та згладжує конфлікти, суперечності підліткового віку як невідповідність між бажанням, прагненням до самоутвердження і невмінням його здійснювати; висування людиною вимог перед собою, відчуття відповідальності перед суспільством і на цій основі – розуміння відповідальності перед власним сумлінням, що формуються на основі відповідальності перед суспільством; формування правильного розуміння єдності власної самостійності й обов'язку перед іншими людьми; формування однієї з найтонших сфер духовного життя дитини – вірності обов'язку людини перед людиною і морального досвіду в глибоко особистих стосунках з іншими людьми згідно з тим, як велить громадянський обов'язок; виховання дружби з іншими людьми, віддача духовних багатств, сил своєї душі для радощів іншої людини, щоб конкретна людина стала для вихованців дорогою, щоб потреба в людині народжувалась з прагнення знайти для себе в іншій людині джерело радості; формування в учня такого ставлення до розумової праці, аби він відчував гордість від того, що він навчається відмінно, щоб у своїх успіхах, у знаннях відчував громадянську гідність [105, т. 3, с. 283–582].

У 1970 році у праці В. О. Сухомлинського «Народження громадянина» безумовно важливим є висновок, що Батьківщина – це духовна реальність, тому патріот не може бути бездуховною людиною, і прищеплювати школярам патріотизм потрібно з раннього дитинства. Він намагався пробудити у них почуття того, що Вітчизна – це рідний дім; щастя Батьківщини – особисте щастя кожного, її горе в годину тяжких випробувань – горе кожного [125, с. 395].

На думку В. О. Сухомлинського, важливою складовою громадського виховання школа стає тільки тоді, коли кожний учень відчуває себе громадянином, зберігає дух народу, його ідеї, духовні скарби та цінності. Необхідно бути громадянином з дитинства, знати історію – славетне минуле й

героїчне майбутнє. Навчання та виховання в школі від початку й до закінчення повинно бути процесом формування особистісних поглядів та переконань.

У 1970 році В. О. Сухомлинський завершив роботу над книгою «Як виховати справжню людину», у якій він наголошував, що виховання громадянина необхідно здійснювати у єдності думки і праці [131, с.352], громадянського і особистого [131,с.370], у єдності ідейного життя і навчання [131,с.353], ідеї особистої праці і виховання [131,с.313]. У цій же праці В. О. Сухомлинський наголошував, що «задовго до зрілості, наш підліток повинен жити громадянськими думками й прагненнями. Справжнє громадянське виховання у процесі навчання починається там, де думка надихає, пробуджує й утверджує прагнення до морального ідеалу» [131,с. 330]

На сучасному етапі духовного відродження, українського державотворення, педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського щодо громадянського виховання й громадянської освіти набуває особливої актуальності, оскільки сприяє розв'язанню таких педагогічних завдань, як формування національної гідності, піднесення людини, котра, утверджуючи в собі свідому громадянську позицію у ставленні до суспільного гармонійно поєднує суспільні цілі з особистими.

Протягом своєї багаторічної натхненної праці В. О. Сухомлинський створив ефективну систему громадянського виховання, науково обґрунтовану та підтверджену практичними результатами. В. О. Сухомлинський у своїй роботі та своїх творах розкрив і розвинув систему громадянського виховання від малого шкільного віку, яка і на сьогодні має фундаментальне значення для всієї системи національного виховання.

Звернення до його досвіду дає українським педагогам, вихователям можливість по-новому осмислити сутність та методику громадянського виховання, ефективно і, що головне, результативно формувати людину – громадянина гуманної соціальної спрямованості, здатну продуктивно існувати, працювати, відпочивати та творити в сучасному суспільстві.

Проблемі виховання особистості В. О. Сухомлинський присвятив чимало своїх праць. Серед них «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості»

(1970), «Виховання особистості» (1964), «Виховання особистості в радянській школі» (1965), «Народжується особистість» (1967), «Листи до сина» (1967), «Як виховати справжню людину» (1967 – 1970), «Серце віддаю дітям» (1969) та ін.

Ідея всебічного й гармонійного виховання особистості у своєму генезисі та еволюції втілює планетарну людиноцентристську тенденцію й актуалізується у світових глобалізаційних процесах як віра в людину та її невичерпні потенційні можливості, самовизначення і самореалізацію в багатогранній системі відносин «людина – світ». Тому сучасна педагогіка постмодернізму продовжує утримувати у своїй змістовній сутності поняття «всебічне і гармонійне виховання особистості».

Еволюція ідеї всебічного й гармонійного виховання передбачає певний рух у змісті та поєднанні основних виховних напрямів. Усебічність і гармонія розуміються як узгодженість між усіма елементами природи людини та її буття – між тілесним і духовним; розумом, почуттями й волею; особистісним і соціальним. Поняття «всебічне й гармонійне виховання» є доцільним і коректним, оскільки найбільш адекватно передає зміст і педагогічну сутність досліджуваної ідеї. Ця ідея відповідає універсальним антропологічним засадам педагогічної науки, оскільки зумовлена уявленням про довершеність людської природи [25].

Специфікою хронологічної модифікації ідеї всебічного й гармонійного виховання особистості є те, що, з'явившись за часів античності, у Європі та в Україні вона була майже забутою протягом століть, проте отримала «друге життя» в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

Спираючись на розуміння важливості особистісного розвитку дитини як основи її соціалізації в суспільстві, В. О. Сухомлинський будує систему виховання, яка, на його думку, повинна бути в центрі уваги школи і сім'ї.

В принципі вся педагогіка В. О. Сухомлинського має своєю метою не просто підготовку дитини до дорослого життя, як якесь абстрактне надзавдання, а цілком конкретний виховний механізм формування «ідеальної людини».

У 1958 році у роботі «Педагогічний колектив середньої школи» Василь Олександрович Сухомлинський поділяє думку про те, що успіх виховання багато

в чому залежить від особистості вчителя. В. О. Сухомлинський був переконаний у тому, що справжній педагог виховує, розвиває і формує розвинених особистостей у цілісному педагогічному процесі. Він говорив: «Бути гарним учителем можна тільки будучи гарним вихователем. Без участі у виховній роботі вся педагогічна культура, всі знання педагога будуть мертвим багажем» [110, с. 75].

В. О. Сухомлинський наголошував, що виховання - це насамперед творча праця вчителя, а основою професійної діяльності сучасного вчителя є функція, яка передбачає керівництво процесами навчання, виховання, розвитку, формування особистості учня. Справжній майстер своєї справи залишається в навчально-виховному процесі мовби «за кадром», поза межами вільно здійснюваного учнями, але в дійсності чітко керованого педагогом процесу постійного життєвого вибору.

Так, В. О. Сухомлинський у 1959-1960 роках у праці «Духовний світ школяра» слушно зазначав необхідність на практиці своєї виховної роботи виходити «... з того, що людина неповторна...» [120, с. 284].

У роботі «Розмова з молодим директором» у 1965-1966 роках педагог підкреслював, що «людська індивідуальність дитини неповторна...» [113, с. 49]. Примітно, що цій темі була присвячена і окрема стаття «Людина неповторна», надрукована у часопису «Народна освіта» у 1961 р. [123, с. 80- 96].

У цьому плані доречною є висловлення Г. Гейне, на яку посилається В. О. Сухомлинський у праці «Серце віддаю дітям»: «Кожна людина – це світ, який з нею народжується і з нею вмирає. Під кожною могильною плитою лежить всесвітня історія» [115, с. 97].

Розмірковуючи про шляхи формування такої особи В. О. Сухомлинський говорить про неповторність кожної дитини, надаючи таким чином виховному процесу глибоко особистісний контекст.

Положення про неповторність кожної дитини стає головним стрижнем, на якому настромлені всі провідні положення гуманістично-орієнтованої навчально-виховної системи В. О. Сухомлинського. Саме таке розуміння унікальності кожної людини набуває важливе значення з точки зору розвитку концепції

соціалізації особистості дитини, її підготовки до дорослого життя, в якому кожна людина – це унікальна індивідуальність.

У роботі «Листи до сина» (1967) настільки ж велике значення у вихованні В. О. Сухомлинський надавав живопису і музиці. Мистецтво, відкриваючи очі на світ рідної природи, як би налаштовує струни душі на ту хвилю, яка передає звучання краси світу, пробуджує почуття прекрасного і доброго.

У 1967-1970 роках у роботі «Як виховати справжню людину», намагаючись знайти відповіді на багато життєво важливих питань, В. О. Сухомлинський, його колеги і учні роздумували над етичними і естетичними проблемами. Так, для В. О. Сухомлинського, проблеми життя й смерті, пам'яті і забуття, трагічного і прекрасного були постійним предметом роздумів. Подолання смерті у філософсько-педагогічних поглядах В. О. Сухомлинського – це символічне безсмертя результатів людської творчості. Педагог завжди прагнув до того, щоб розуміння життя і смерті, відчуття і переживання близької людини сприяло дорослішанню дитини, вносило в її життя зрілість, виховувало вміння цінувати людей, ставитися до них як до великої цінності. «Розуміння етичного боку смерті – найважливіша умова справжнього оптимізму, життєлюбства, вміння цінувати життя і берегти його. Багаторічний досвід виховної роботи переконав мене, що дитина разом з дорослими, осягаючи смерть як невідворотне горе, у дорослих черпає оптимістичну віру у всеперемагаючу силу життя» [105, т. 2, с. 260]. В. О. Сухомлинський вважав, що в бесідах з учнями, вчитель зобов'язаний порушувати питання життя і смерті, об'єднуючі біологічну і соціальну сутність людини, хоча це майже не досліджена сфера виховання. Тому такі бесіди вимагають дуже дбайливого і ретельного поводження з матеріалом і повинні спиратися на знання, розуміння і відчуття стану дитини, її характеру, емоційного світу. Вчитель, який за складом свого мислення не відчуває в собі схильності до роздумів і бесід на ці теми, повинен просто опускати їх у процесі роботи.

Справді моральна особа не може формуватися без прагнення до прекрасного. Філософи різних часів і шкіл по-різному трактували питання про естетичні категорії «прекрасне». В. О. Сухомлинський не сумнівався в реальності

об'єктивної краси природи. Світ навколо людини, – це світ з безмежною і невичерпною красою. Вічне джерело прекрасного В. О. Сухомлинський знаходив в природі. Пізнання прекрасного, переживання радості, пов'язане з його створенням, поєднує моральну чистоту і мораль, етику та естетику. Як видно з висловлювань В. О. Сухомлинського, явища природи, духовне начало в людині, любов, істина, нічим не обмежений прояв доброти, здатності відчувати і розуміти, здатність творити, діяння і пізнання, що розкривають істинний сенс людського існування, педагог вважав різними проявами прекрасного. Спираючись на матеріалістичне розуміння прекрасного, що існує незалежно від людини, але відображається його свідомістю, В. О. Сухомлинський будував систему естетичного виховання. Ідеал естетичного виховання педагог бачив в тому, щоб кожна дитина, побачивши прекрасне, зробила його частиною свого життя. Пізнання прекрасного надзвичайно важливо для формування світогляду, яке ґрунтується не лише на сумі знань, але і на морально-естетичному, емоційному світі людини, у тому числі і на почутті прекрасного. В. О. Сухомлинський поділяв думку про те, що успіх виховання визначається розвитком емоційно-чуттєвої сфери. Основою цієї вимоги була ідея про єдність чуттєвого і логічного пізнання. Безумовну істинність цього філософського принципу В. О. Сухомлинський довів при навчанні дітей у «школі радості».

Педагог прагнув розвивати образне мислення своїх учнів з раннього дитинства. У цьому переконанні він спирався на праці видатних фізіологів І. М. Сеченова, В. М. Бехтерева, І. П. Павлова. У ранньому дитячому та шкільному віці проявляється найбільше естетичних почуттів і нахилів, вони найбільш яскраві і набагато багатше, ніж протягом всього подальшого життя. Сприймаючи і вбираючи красу саме в цьому віці дитина може стати чуйним цінителем прекрасного, гармонійно включати його на все подальше життя як необхідний елемент світогляду. Тому формування естетичних почуттів дітей, їх емоційної культури – одне з найважливіших завдань виховання. У своїх роботах В. О. Сухомлинський вказував ті фактори, які позитивно впливають на формування почуття прекрасного. Це яскраві художні картини, виразно прочитані

вірші, народні казки, рідна природа, музичні звуки. У Павлиській школі були організовані театр казки і ляльковий театр. Вихованці самі складали казки, художні оповідання, вірші. У такий творчій діяльності вони передавали придбаний досвід, вміння, майстерність своїм одноліткам або молодшим дітям, які також відчували себе творцями.

Далі, у цій же роботі, В. О. Сухомлинський писав, що місія школи – виховувати людину в гармонічній єдності: громадянина і трудівника, люблячого і вірного чоловіка і батька – мати. Педагог стверджував, що головний іспит не у відповідях на питання екзаменаційних білетів, головне свято школи не в акті вручення атестатів. Головне – бути справжнім громадянином, трудівником, жити в любові й вірності зі своїм чоловіком. Головним святом школи є той день, коли мати і батько – колишні вихованці – привели до школи своє дитя, і педагоги мають можливість переконатися в тому, що вихованці зуміли підняти себе на вищу сходинку людської краси й моральної доблесті [106].

Розкриваючи зміст, або точніше структуру «ідеальної особистості» В. О. Сухомлинський вказує на основні риси, їй властиві. До таких український педагог відносить бажання стати сьогодні краще, ніж вчора; почуття людської гідності, глибоке усвідомлення справедливості; гармонійна єдність суспільного й особистого, великого і малого у духовному житті особистості; багатство духовного світу, духовних інтересів, духовних запитів і потреб; вміння сильно любити і також сильно ненавидіти, бути глибоко відданими і такою ж мірою непримиренним, естетичне багатство особистості, любов до праці, моральність трудових відносин, закоханість у конкретну справу; прагнення до вдосконалення трудової майстерності; фізична досконалість. За В. О. Сухомлинським ідеальна особистість виражається в діяльності духа, в активному відношенні до добра і зла, в умінні не тільки бачити добро і зло, але і приймати близько до серця все те, що відбувається навколо.

В. О. Сухомлинський вказує, що для того, щоб моральний ідеал став реальністю, треба вчити людину правильно жити, правильно діяти, правильно ставитися до людей і до самого себе [106].

Далі В. О. Сухомлинський зазначав, що протягом всього життя людина є дослідником. Одна з основних потреб – пізнати – особливо сильно виражена у ранньому дитинстві. В. О. Сухомлинський бачив одне з найважливіших завдань виховання в постійному стимулюванні дитячої цікавості, підтримки бажання дітей дізнатися нове. Педагог знайшов спеціальні прийоми та методи, які можуть стати сильним стимулом до пізнання та сформувати і розвинути інтерес до навчання. У цьому ідеї В. О. Сухомлинського перегукуються з твердженням Аристотеля про те, що «всі люди від природи прагнуть знань», користуючись при цьому «мистецтвом і міркуваннями», і все це починається із «здивування». У своїй монографії «Розмова з молодим директором школи» В. О. Сухомлинський писав: «...досвідчені вчителі на практиці здійснюють класичне правило Аристотеля – мислення починається із здивування ... Чому це так відбувається? Почуття подиву – могутнє джерело бажання знати» [106, т. 4, с. 442]. Потреба у пізнанні, на думку В. О. Сухомлинського, безпосередньо пов'язана з рівнем розумового розвитку та формування особистості людини. Унікальний процес пізнання створює активний інтерес до життя, дозволяє сформулювати особисті переконання, забезпечує знайомство з фактами, подіями, явищами. Почуття, яке приносить процес пізнання, – навчання – одна з основних потреб сучасної людини. «Вчення, оволодіння знаннями, сидіння за книгою – велике благо і щастя. Знання лише тоді стають благом, коли вони народжуються із злиття внутрішніх духовних сил людини і світу, що пізнається. Важливе джерело радості пізнання – ...переживання і відчуття того, що знання – це плоди напруги мого людського духу, плоди пошуку, творчості – праці думки, душі» [106, с.78-79].

Аналізуючи зміст пізнавальних потреб, В. О. Сухомлинський серйозно підходив до проблеми формування у людини здатності до творчої діяльності, яка повинна ґрунтуватися на творчому пізнанні, вільній думці. Надання праці творчого характеру робить її джерелом позитивних емоцій, що задовольняє не лише матеріальні і духовні потреби. «Будь мислителем. Живи в світі думок, осягай ідеї. Жити без думки – животіти. День без думки, без читання – марно

прожитий день. Марнотратство часу – марнотратство безцінних багатств людського життя» [106, с. 96].

У 1969-1970 роках у роботі «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», вникаючи в проблему людини, В. О. Сухомлинський не обходив питання про природу людських потреб. Він розумів, що потреби – великий двигун людської особистості. Вони залежать від рівня і характеру домагань людини, особливостей її емоційного ставлення до явищ навколишнього життя. Погляди на еволюцію потреб у роботах В. О. Сухомлинського багато в чому перегукуються з думками К. Маркса і Ф. Енгельса, які були висловлені у «Німецькій ідеології». Першою передумовою існування будь-якої людини була названа можливість жити, щоб бути в змозі творити історію. Тому, перший історичний акт – це виробництво засобів, необхідних для задоволення цих потреб, виробництво самого матеріального життя. Про ці первинні матеріальні потреби В. О. Сухомлинський завжди пам'ятав. Він намагався надавати матеріальну підтримку молодим педагогам і не вважав прагнення людини до матеріального благополуччя якимось ганебним і нехарактерним для радянської людини. Але його хвилювало питання: як повинні співіснувати зростаючі потреби у матеріальних благах з формуванням морального вигляду людини? Всебічний розвиток особистості полягає у вихованні духовних і матеріальних потреб, їх гармонійному розвитку: «Виховання культури бажань більшою мірою визначається тим, наскільки мудра гармонія встановлюється у житті людини між задоволенням матеріальних потреб і становленням, розвитком, задоволенням духовних потреб» [105, т. 1, с. 80]. Таким чином, В. О. Сухомлинський, не заперечуючи важливості матеріальних потреб, віддавав пріоритет потребам якісно іншого порядку. Перша з таких потреб – потреба пізнання. «Людина за своєю природою не лише споживач, і задоволення нагальних потреб – лише передумова... щастя» [92, т. 5, с. 114].

Далі, у цій же роботі, педагог тісно пов'язував філософські поняття «щастя» і «сенс життя» з проблемою свободи особистості, як здатності до активної діяльності у відповідності зі своїми бажаннями. Розробка цих понять займає в

роботах В. О. Сухомлинського значне місце. Свободу він визначає тим, наскільки глибоко людина усвідомлює себе, наскільки вона незалежна від будь-яких причин і якою мірою вона орієнтується на громадські потреби у своїй діяльності. «Прагнення до свободи і самостійності без високорозвиненої здатності повинності перетворюється в розбещеність. Там, де порушується гармонія відповідальності і свободи, починається хаос, недисциплінованість, свавілля» [105, т. 1, с. 166]. Свобода для В. О. Сухомлинського – не просто абстрактне філософське поняття, а конкретна усвідомлена позиція людини, пов'язана зі здатністю приймати рішення. Розглядаючи поняття «свобода волі», В. О. Сухомлинський називає її головні елементи – розум і совість. Свобода є повинність, відповідальність і добровільна детермінація вчинків людини. У роботі «Як виховати справжню людину» В. О. Сухомлинський писав, що життя, дане людині і свобода, придбана нею – найбільші людські цінності, у яких виражається сама природа людини. Для того, хто глибоко зрозумів, що таке життя і свобода, зло стає нестерпним.

У роботі «Павлівська середня школа» (1969) В. О. Сухомлинський зазначав, що у цьому процесі вчитель виступає як організатор, який створює сприятливі умови для самостійного й осмисленого навчання, активізує і стимулює допитливість та пізнавальні мотиви школярів, їхню індивідуальну, групову і колективну навчальну роботу, підтримує прагнення навчального співробітництва. Системоутворювальними моментами програми формування особистості вчителя-фахівця, на думку видатного педагога, є віра в дитину як запорука педагогічного успіху. Педагогічний ефект будь-якого виховного явища, за твердженням В. О. Сухомлинського, тим вищий, чим менше дитина відчуває в ньому задум педагога. Ця закономірність – стрижень педагогічної майстерності, основа уміння знайти шлях до серця дитини, підійти до неї так, щоб будь-яка справа, до якої вона залучається, ставала для неї потребою, запалом, мрією, а вихователь – товаришем [109, с. 11-12].

Аналіз спадщини видатного педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського свідчить про наявність в основі його педагогічної системи багатьох аспектів

педагогічної взаємодії, а саме: розуміння сутності педагогічної взаємодії у нерозривній єдності навчання та виховання; створенні умов для багатосторонньої взаємодії педагога і тих, хто навчається; формування єдиної системи потреб учасників педагогічної взаємодії, що зумовлена, на думку видатного українського педагога-гуманіста, проблемою свободи особистості як її здатності до активної діяльності відповідно до її бажань та волевиявлення.

В. О. Сухомлинський писав, що підліток багато пізнає і багато знає, але він не пізнає і не знає самого себе. Моральні істини стають надбанням, багатством душі лише в тому випадку, коли вони здобуті, пережиті, коли вони самостійно перетворені в особисті переконання. Тому педагог повинен відкрити, захопити і спрямувати кожного учня на шлях самовдосконалення. [34]

В. О. Сухомлинський вказував, що багатолике зло, яке спотворює життя, позбавляє щастя, – це лицемірство, лукавство, догоджання, пристосування, плазування. Злом, що принижує людську гідність, є лінь, недбальство, прагнення жити легким і безбідним життям, пияцтво, а активне ставлення до зла – це насамперед ненависть до нього, і це почуття повинно бути сформовано вже в ранньому дитинстві.

У роботі «Серце віддаю дітям» (1969), В. О. Сухомлинський розповів, що будучи директором Павлівської середньої школи, проводив уроки під відкритим небом. Разом з учнями здійснювали подорожі у світ природи в такий час і в такі місця, де можна було розкрити багатство почуття і сприйняття. Діти переживали почуття радості, захоплення, здивування. Тонкість сприйняття народжувала тонкість почуттів, розвивала благородну людську потребу переживати ці почуття. Вони були першим поштовхом до дитячої творчості. Діти писали казки, складали маленькі твори про природу, пізнавали багатогранний світ з його багатством, красою і складністю.

Настільки ж велике значення в естетичному вихованні В. О. Сухомлинський надавав живопису і музиці. «Музика тісно пов'язана з ліричною поезією і є як би наступним етапом в розвитку людини. Музика об'єднує моральну, емоційну і естетичну сфери. Твори образотворчого мистецтва стверджують у юній душі

почуття величі та краси людини, піднімають особистість в її власних очах» [105, т. 3, с. 595-600]. На кращих зразках живопису і музики, вважав В. О. Сухомлинський, виховується любов до справді людської краси. Завдяки музиці і живопису в людині пробуджується уявлення про високе, величному, прекрасному не тільки в навколишньому світі, але й у самому собі. Створюючи твори мистецтва, людина бачить в природі джерело краси, джерело радості і натхнення. Знайомлячи дітей з світом прекрасного, В. О. Сухомлинський використовував психологічний вплив та розроблені ним педагогічні правила. Насамперед, виховання прекрасним ґрунтувалося на позитивних емоціях і добрій волі. Прекрасне лише тоді може сприйматися і бути чудовим, коли дитина емоційно підготовлена до цього [88, с. 64-65].

В. О. Сухомлинський неодноразово відзначав плідний взаємовплив фізичної і розумової праці: розумна, освічена, культурна людина будь-яку працю робить більш творчим, більш радісним. Тому дуже важливою умовою, що забезпечує здорову основу розвитку особистості в колективі і самого колективу, В. О. Сухомлинський вважав фізичну працю обов'язковою для всіх.

У роботі «Народження громадянина» (1970) В. О. Сухомлинський вказував, що «самий характер, соціальні основи нашого суспільства вимагають, щоб основною зв'язуючою ниткою вихователя і вихованця були щирі бажання: бажання вихованця стати кращим і бажання педагога бачити вихованця кращим, ніж він є сьогодні» [125].

У 1990 році вийшла книга В. О. Сухомлинського «Хрестоматія з етики» [117], у якій є цикл оповідань, які розкривають роль вчителя у становленні особистості. На прикладах реального шкільного життя В. О. Сухомлинський показує, що розум без щирості, знання без моральності говорять про бездуховність і бідність особистості. Він звертає увагу вчителів на особливу відповідальність педагога перед особистістю, що розвивається, підкреслює цінність і незмінність впливу особистості учителя на становлення духовного світу дитини, на важливість емоційних зв'язків між вчителем і учнем.

Велику увагу приділяв педагог всебічному розвитку особистості, відзначаючи провідну роль почуттів у вихованні. Основний акцент ставиться на мовну культуру людини, так як вона – дзеркало духовної культури.

Ми звернулися до педагогічної творчості В. О. Сухомлинського, який жив і працював в умовах партійно-державної системи, однак залишився свого роду подвижником, який створив цілісну педагогічну систему виховання особистості, спроможну адаптуватися в умовах сьогодення.

Він творчо підійшов до навчально-виховного процесу, враховуючи вікові та інтелектуальні особливості учнів. Запропонував дуже цікаву систему виховання, мета якої, за його словами, «навчити людину жити в світі прекрасного, щоб вона не змогла жити без краси, щоб краса світу творила красу в неї самій». [105] Сюди входить гуманність, освіченість, працьовитість, патріотизм, дотримання ідеалам, саме тому ідеї В. О. Сухомлинського щодо виховання особистості в глобальному розумінні цього поняття близькі сучасним вчителям, які вже в дитинстві прагнуть створити необхідні передумови для входження дитини у доросле життя.

В. О. Сухомлинський розглянув головні питання етики і запропонував шляхи формування у підростаючого покоління правильного розуміння життєвих, особистісно і суспільно значущих цілей, потреб, інтересів, прагнень. У свою структуру виховання В. О. Сухомлинський органічно включив категорії етики та естетики, поняття про добро і зло, борг, гідність, честь, совість, свободу, відповідальність, громадянськість, кохання, життя і смерть. Проаналізувавши ці поняття, він пояснив їх значення для вирішення проблем ідейного, трудового, морального, розумового, естетичного, фізичного виховання. Своєю педагогічною працею, результати якої відображені у численних творах, В. О. Сухомлинський довів, що сенс життя – у самому житті, в його правильному розумінні і правильній організації, у діалектичному взаємозв'язку, збігу індивідуальних цілей з громадськими. Твори В. О. Сухомлинського написані не у суворій академічній формі, а у своєрідній художньо-публіцистичній, але це не заважало автору міркувати, проводити аналіз, звертатися до складних світоглядних проблем.

У повсякденній практиці В. О. Сухомлинський відстоював і здійснював головну філософську ідею свого життя: гуманне суспільство можуть створити лише мудрі, гуманні люди; таких людей може виховати гуманізм. Гуманістичні ідеали визначили особливості гуманістичних позицій В. О. Сухомлинського, широту проблематики його теоретичних пошуків і моральну атмосферу його життя. У своїй філософії освіти педагог не тільки запропонував вирішення окремих філософсько-педагогічних питань, але і трансформував найбільші досягнення філософської думки попередніх століть. Створення гуманістичної виховної системи В. О. Сухомлинського стало наслідком та втіленням його філософських світоглядних переконань.

1.4. Виховання майбутнього працівника в системі підготовки школярів до життя

У творчій спадщині видатного педагога, новатора-практика В.О. Сухомлинського є актуальні для сьогодення шкільної практики педагогічні напрацювання в напрямку вирішення проблеми підготовки школярів до майбутньої трудової діяльності.

Маємо констатувати, що через усі педагогічні праці В. О. Сухомлинський проводить основну ідею – ідею самоутвердження і становлення особистості громадянина у творчій праці на благо суспільства. Дати дитині радість творення, радість праці, праці на благо людей – це і є справжня мудрість любові до дітей, – стверджував В. О. Сухомлинський. Досвід виховання працьовитості у підлітків, докладно висвітлені у численних працях («Про трудове виховання», «Завдання у вихованні дітей», «Павлиська середня школа», «Природа, праця, світогляд», «Сто порад учителеві» та ін.), вперше ця проблема була піднята педагогом у його роботі «Трудове виховання в сільській школі» (1957), в якому вчений довів, що педагогічно організована праця виступає незамінним засобом виховання й підготовки учнів до дорослого життя. У практичній роботі з дітьми та підлітками

це означає, що праця є основою інтелектуального, морального, естетичного, емоційного, фізичного розвитку, становлення ідейної цивільної особистості.

Протягом багатьох років ця система постійно вдосконалювалася, забезпечувала учням все більші можливості для задоволення своїх трудових інтересів і схильностей, самореалізації і самовизначення, підготовки до професійної діяльності.

В. О. Сухомлинський пускав у хід всі засоби: спільна праця вчителя і учня, приклад колективу, приклад найбільш старанних тощо. В. О. Сухомлинський та педагогічний колектив вчили працювати і пояснювали сенс роботи, і давали можливість працювати цікаво. Так, використовуючи весь цей складний комплекс засобів, методів і умов, домагаються свого: праця учням в радість.

В. О. Сухомлинський стверджував, що трудове виховання – це весь сенс, вся спрямованість життя школи і сім'ї. Для дитини молодшого шкільного віку колективність самих трудових процесів є головною, а іноді і єдиною силою, яка змушує її виконувати більш чи менш тривалі трудові завдання. У трудовій творчості діти знаходять яскравий прояв найсильніших інтелектуальних і емоційних якостей людини [132].

На думку В. О. Сухомлинського, педагогічне керівництво трудовою самодіяльністю полягає в тому, що дитина відчуває поруч з собою натхнення, захопленість працею. Якщо праця вчителя є зразком для учня, викликає у нього захоплення, то вчитель стає його коханою людиною.

Отже, захопленість спільною з учнями трудовою діяльністю – результат не тільки комунікативної діяльності вчителя, але більшою мірою його ставлення до педагогічної діяльності в цілому. Такий стиль спілкування відрізняє діяльність В.О.Сухомлинського. Цей стиль спілкування можна розглядати як передумову успішної спільної навчально-виховної діяльності. Захопленість спільною справою – джерело дружності і одночасно дружність, помножена на зацікавленість роботою, породжує спільний захоплений пошук. Педагог, з одного боку, повинен бути старшим товаришем і наставником, а з другого – співучасником спільної

діяльності. Необхідно формувати дружність як певний тон у відносинах педагога з колективом.

Як відомо, Павлиська школа В. О. Сухомлинського розвивалась у 60-70-х роках ХХ століття як трудова політехнічна. Але він вважав, що загальноосвітня школа не ставить за мету дати учням професійну підготовку, бо учень, який закінчив середню школу, повинен лише орієнтуватися у головних галузях виробництва і мати вміння і навички, які полегшують свідомий вибір спеціальності [т.4, с. 318]. Вчений писав, що трудове навчання в старших класах має бути побудоване на широкій політехнічній основі: теорія тісно пов'язується з практикою: між теоретичним курсом основ виробництва і математикою, фізикою, хімією, біологією є глибокий внутрішній зв'язок [т.4, с. 318].

У трудовій діяльності Павлиської школи застосовувались новітні технології продуктивної праці, які наповнювались, за словами вченого, духовно багатим життям вихованців. У такий засіб випускники поступово знаходили своє місце у житті для самореалізації як особистості.

Проблемі трудової підготовки школярів В. О. Сухомлинський присвятив численні сторінки педагогічних праць: «Методика виховання колективу», «Народження громадянина», «Серце віддаю дітям», «Павлиська середня школа», «Як же виховати любов до праці», «Шматок хліба», «Природа, праця, світогляд», «Труд душі» та багатьох інших. Педагог вважав, що «першу заповідь виховання ми вбачаємо в том, щоб людина уже в дитинстві на власному досвіді збагнула істину: тільки праця творить честь, єдність особистості, в праці людина виражає себе в колективі, праця дає моральне право судити про інших людей». В Павлиській школі маленьку людину прилучали до громадянського життя через стежку праці. У процесі праці діти на власному досвіді пізнавали необхідність дисципліни підкорення вимогам старших і своїх же товаришів.

В основі трудового життя учнівського колективу лежить радість праці. Це радість подолання труднощів, усвідомлення, що в результаті напруження фізичних і духовних сил досягли успіху, до якого прагнули [49, с. 85].

В. О. Сухомлинський олюднив працю засобами матеріально-практичних цінностей, сформував у дітей та молоді хазяйновитість, працелюбність, відповідальність громадянина-трудівника.

Сільський вчитель обґрунтував систему трудового виховання школяра засобами матеріально-практичних цінностей, в яку увійшли: психологічна підготовка до праці; закони дитячої праці; і власне праця; технологія раціональної діяльності, шкільні трудові традиції, закономірності, принципи, методи й форми трудового виховання. [86, с.274]

Вводячи дітей у світ праці(в поле, шкільний сад, на завод, в колгосп), він стимулював їх помічати матеріальні блага людей, які виробляли, усвідомлюючи практичну цінність праці. Засобами праці педагог формував гуманізм, обов'язок, чуйність.

Павлиський педагог обґрунтував закони дитячої праці, які добре видно у роботі «Павлиська середня школа». В праці треба вміти бачити значне, розвивати свої здібності, працювати так, щоб відчувати почуття господаря, бути дослідником; найбільша радість – у творчій праці; дбати про гармонію розуму й рук. Залучаючи дітей до вирощування хліба, знищення шкідників рослин, заготівлі кормів для худоби, боротьби з ерозією ґрунту, В. О. Сухомлинський виховував їх засобами матеріально-практичних цінностей, адже праця над перетворенням природних багатств готувала вихованців до життя, формувала практичні вміння та навичок [86, с. 274]

В. О. Сухомлинський обґрунтував технологію раціональної праці, відбувався систематичний контроль за роботою школярів. Вчитель залучав школярів до планування, навчання прийомам раціональної роботи, її систематичності. Вихованці Павлиша доглядали за двигунами, створювали спеціальні машини, які полегшували працю людини, доглядали за садом, допомагали дорослим будувати ферму, вирощували пшеницю. Школярі вчилися виробляти матеріальні блага: ліпили з глини в керамічній майстерні, виготовляли деталі на замовлення колгоспної майстерні. Педагог стимулював у них уяву,

фантазію, творчість. На матеріально-практичних цінностях В. О. Сухомлинський виховував у дітей уміння та навички, необхідні у житті трудівникам.

Знахідкою павлиського вчителя стали шкільні трудові традиції: тиждень саду, благоустрій села, літня косовиця, свято першого хліба, свято винограду. Ці традиції педагог тісно пов'язав з народним календарем, облагороджуючи серця дітей працею, гармонізував шкільні традиції з життям народу.

У роботі «Тяжкі долі» (1967) В. О. Сухомлинський цілком справедливо стверджував, що дитина пристосовується до праці в родині. У повсякденній праці разом з батьками дитина набуває почуття пошани, потягу, а відтак любові та потреби праці. «Можливість праці і любові до неї – найкраща спадщина, яку може залишити своїм дітям і бідний, і багач» [131, с. 34].

У роботі «Як виховати справжню людину» В. О. Сухомлинський висловлює думку, що праця має поєднуватись не тільки з розумовим вихованням. Вона повинна відігравати роль виховної сили у гармонійному розвитку особистості. «Праця, відірвана від ідейного, інтелектуального, морального, естетичного, емоційного, фізичного виховання, від творчості, від інтересів і потреб, від багатогранних відносин між вихованцями, стає для вихованців повинністю, яку їм хочеться швидше «відбути» [131].

Далі, у «Етюдах про комуністичне виховання» (1967) педагог писав, що «кінцеву мету праці школярі не бачать в завершенні роботи: вони вважають кінцевою метою випробування моделі в дії. Заради цих 20-30 хвилин діти працюють цілий рік, долають численні перешкоди. Управління діючою моделлю доставляє глибоке, ні з чим не порівнянне задоволення... [118, с. 41].

Логічне продовження багатьох думок про трудове навчання та виховання підлітків виражене В. О. Сухомлинським у «Листах до сина» (1967). «Якщо людина закохана в свою працю, вона прагне, щоб і в самому трудовому процесі, і в його наслідках було щось прекрасне» [124, с. 15]. Видатний педагог вбачав у трудовому навчанні засіб естетичного виховання дітей. У «Листах до сина» ще глибше обґрунтовується ідея розвитку індивідуальних особливостей дітей. Педагог чітко виділяє різницю між інтересами і покликанням. На його думку,

покликання — це інтерес, помножений на працю. Тут можна прослідкувати, що основні свої педагогічні ідеї і переконання В. О. Сухомлинський застосовує і у вихованні власного сина. В одному з листів, щоб показати синові приклад краси творчої праці і тим самим закликати його до правильного вибору майбутньої трудової діяльності і професії, педагог наводить цитату з розповіді садівника й лісника Юхима Пилиповича: «мудрість людська – на кінчиках пальців... Кожен повинен бути господарем у своїй справі – ось про що не можна забувати. Якби я почав учитися на інженера чи лікаря, чи на вчителя – нічого б з мене не вийшло. Вийшла б людина, що заробляє собі на хліб насущний... Треба, щоб у кожній людині розгорілася „іскра” – ось тоді й вийде справжня людина» [124, с. 16].

У цій роботі, визнаючи роль соціуму, різноманітних виховних впливів у формуванні покликання, педагог, разом із тим підкреслює, що й «господар задатків творить своє покликання». При цьому наголошується на важливості активної, діяльнісної позиції, аналізі духовного стану: «утверджувати в собі покликання — це значить щось робити, щось створювати, а не заучувати готові істини, не копірситися в своїх почуттях, намагаючись знайти відповідь на запитання: чи подобається мені ця праця чи ні? Подобається людині те, у що вона вклала частинку власної душі, — це найголовніше» [124, с. 17].

Далі в цій же роботі В. О. Сухомлинський наголошував, що «важливо, щоб в основі громадянських почуттів лежала трудова гордість підлітка, переживання тієї думки, що в улюбленій праці він неперевершений майстер» [124, с. 38].

На підставі узагальнення творчо-педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського конкретизуємо принципові позиції вченого щодо організації трудового виховання як системоутворювального напрямку загального розвитку особистості в єдності морального, інтелектуального, естетичного і фізичного виховання. Трудове виховання обов'язково має керуватися принципами індивідуального підходу, постійності і неперервності праці; педагогічно доцільним є раннє включення дитини у різноманітні види продуктивної праці, які характеризуються насамперед посильністю, творчістю, поєднанням зусилля розуму і рук.

У роботі «Методика виховання колективу» (1967) мусимо визнати той факт, що переважна більшість фундаментальних положень педагогіки В. О. Сухомлинського щодо «виховання якостей особистості передового трудівника соціалістичного виробництва» були справедливими і є актуальними й сьогодні. Їх на власному педагогічному досвіді перевірів В. О. Сухомлинський. Тому у сучасній освітній політиці держави посилення ролі праці у вихованні підростаючого покоління повинно бути не ідейною настановою, а реальним вихідним положенням конструювання змісту сучасної освіти. «Радість праці своєрідна. Її можна порівняти хіба що з почуттями, які переживає людина, піднімаючись на вершину високої гори.

Той, хто пізнав це почуття, збагнув ази життєвої мудрості: радощі життя оплачуються працею, їх треба здобувати» [124, с. 581–582].

Згодом, у роботі «Павлиська середня школа: узагальнення досвіду навчально-виховної роботи у сільській середній школі» (1969 р.). В. О. Сухомлинський наголошував, що однією з проблем є питання підготовки молоді до виробничої праці, профорієнтації, осмислення праці як середовища формування духовності.

Головним у системі трудового виховання В. О. Сухомлинського є визначені ним принципи трудового виховання, які ґрунтуються на загально-дидактичних принципах трудового навчання та спираються на продуктивну працю учнів. Це єдність трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного та фізичного; розкриття, з'ясування та розвиток індивідуальності в праці; висока моральність праці, її суспільно-корисний напрямок; залучення до продуктивної праці з молодшого дитячого віку; різноманітність видів праці; постійність, безперервність праці; наявність в дитячій праці рис продуктивної праці дорослих; творчий характер праці, поєднання «зусиль розуму та рук»; послідовність змісту трудової діяльності, вмінь та навичок; загальний характер продуктивної праці; відповідність трудової діяльності силам та можливостям дітей; єдність праці та багатогранного духовного життя.

На думку В. О. Сухомлинського, наслідком продуктивної праці учнів повинно бути створення певних матеріальних цінностей, щоб доходи від їх продажу можливо було використати на подальший розвиток матеріальної бази. З цього приводу вчений-педагог зазначав, що учням необхідно працювати не тільки для того, щоб навчитись виконувати операції, але й для того, щоб створити матеріальні умови для більш складної інтелектуальної праці.

В. О. Сухомлинський давав практичні настанови, що до організації трудового виховання школярів, як важливого елементу підготовки до дорослого життя. Він писав: «як би не розвивалася техніка, якого б високого рівня ні досягла технічна думка, шлях до вершин наукової думки і культури праці буде йти через оволодіння азбукою техніки – через вивчення двигуна внутрішнього згоряння, турбіни, стрічкової і циркулярної пилки і т. ін. Як без знання абетки неможливо наблизитися до переднього краю науки, так без знання нескладних знарядь, приладів, механізмів неможливо опанувати складною технікою і високою культурою праці [76, с. 325].

При цьому дуже важливо, щоб праця в роки юності сприяла оволодінню новими вміннями та навичками в роки юності. У школі В. О. Сухомлинського не допускалося, щоб 15-16-літні підлітки вчилися, наприклад, свердлити метал, готувати ґрунт під пшеницю, робити окулірування плодового дерева, – цими вміннями та навичками вони повинні опанувати на п'ять років раніше, і чим краще вони справляються з цим, тим глибше буває їх всебічний розвиток до моменту вступу в роки юності [76, с. 313].

У роботі «Народження громадянина» помічаємо, що інтелектуальне багатство шкільного життя, вільний розвиток дитячих обдаровань він пов'язував з розумовим життям і фізичною працею також шляхом залучення учнів до гурткової роботи. «Цінність гурткової роботи полягає в тому, що кожен може протягом тривалого часу випробовувати свої задатки, здібності, виражати в конкретній справі свій нахил, знаходити улюблену працю» [105, т.3, с. 570].

Вже після смерті В. О. Сухомлинського, у журналі «Неделя» у 1972 році (номер 34-36), були опубліковані фрагменти з твору «Про виховання», у яких він

вказував, що «розумова праця», «праця душі», «творення працею краси», шкільна «атмосфера серйозного ставлення до праці» і т. ін. – по суті, всім укладом шкільного життя стверджувалося ставлення до праці як основі людського співіснування, моральності: «Всі блага і радості життя створюються працею і лише працею», «Совість не повинна дозволяти... бути лише споживачем благ і радощів», «У вас вже достатньо сил, щоб робити добро людям», «Навчання – ваша перша праця. Йдучи до школи, ви йдете на роботу». В той же час «підтримувалася атмосфера нетерпимості до ліні, неробства. Маленький нероба – це живучий корінець дармоїдства і паразитизму, і, якщо людина стала дорослим дармоїдом, вирвати цей корінь, який прижився з дитинства і юності, дуже важко» [108, с. 200].

З перших днів перебування у школі дитина повинна сприймати шанобливе ставлення до праці. «Дитинство не повинно бути постійним святом, якщо немає трудової напруги, посиленої для дітей, для дитини залишається недоступним і щастя праці... в праці розкривається багатство людських відносин» [108, с. 201].

Як показує збірка праць В. О. Сухомлинського «Мудрость родительской любви» (1988) виховання працьовитості з позиції педагога В. О. Сухомлинського – «не гра в працю, а справжнє трудове життя – з потом, втомою, мозолями, відпочинком і радістю досягнутої мети» [100, с. 67].

Дуже важливим моментом у системі трудового виховання В. О. Сухомлинського є положення про те, що праця дозволяє найбільш повно і яскраво розкрити природні задатки і схильності дитини. Аналізуючи готовність дитини до трудового життя, слід думати не лише про те, що вона може дати для суспільства, але й про те, що праця дає особисто дитині. У кожній дитині дрімають задатки якихось здібностей. Ці задатки як порох: щоб запалити, необхідна іскра.

Для сучасного періоду розвитку українського суспільства велике значення мають педагогічні погляди В. О. Сухомлинського на виховання громадянського начала в праці, почуття власної гідності. Ця проблема відіграє особливу роль у теперішній період суспільного буття в Україні, коли набувають популярності ідеї

швидкого власного збагачення будь-якою ціною, в тому числі за рахунок нечесної і непомірної експлуатації чужої праці, ігнорування інтересів держави і юридичних та моральних норм, самоутвердження силою тощо.

Вивчаючи психологію навчальної праці, В. О. Сухомлинський вважав, що учень повинен переживати глибоке і повноцінне напруження, успіх і радість. Адже праця на уроці та в позаурочний час – постійне джерело, з якого учень одержує переконання, що вона є основою життя.

Прагнення діяльної праці, працелюбство треба виховувати в дитини одночасно з прагненням самостійності і свободи.

В. О. Сухомлинський розглядав такі засоби виховання працьовитості:

- демократизація стосунків у родині, шкільному середовищі, соціальному оточенні;

- діяльна участь дитини у щоденній праці. Наголосимо на справедливому твердженні, що не можна виховувати, лише вказуючи на працю інших. Хоча людині властиві зародки чеснот, вони стають ознаками вихованості лише внаслідок дії. Лише працюючи, людина стає працьовитою.

Конкретизуючи виховну сутність праці (вільної, самостійної), варто наголосити на найголовніших її ознаках: вироблення характеру, поєднання гармонії з середовищем, засіб морального самовдосконалення людини, джерело щастя.

Проведений аналіз праць В. О. Сухомлинського доводить, що першочергового значення педагог надавав організації трудової підготовки до життя в навчальному процесі, сама ж школа В. О. Сухомлинського це модель «трудової школи», яка орієнтується на виховання особистості здатної на засадах трудової діяльності самовдосконалюватися, самовиражатися, активно включатися в доросле життя.

1.5. Сімейне виховання як фактор підготовки школярів до життя

Велика заслуга у здійсненні дошлюбного виховання молоді, підготовки молодого покоління до сімейного життя належить В. О. Сухомлинському. Його ідеї щодо підготовки старшокласників до сімейного життя зробили серйозний вплив на розвиток сімейної педагогіки як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці, позитивно оцінювалися вітчизняними та зарубіжними вченими.

Разом з тим ідеї В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до дорослого життя було підготовлено попередніми етапами розвитку даного педагогічного напрямку в СРСР.

Включення жінки в суспільне виробництво, актуальне для соціалізму, «раскрепостити» жінку-мати від тяжких сімейних обов'язків. «Трудова бджола», як називала жінку соціалістичного суспільства О. Колонтай, знайде «ключі від щастя жіночого» (вираз Н. Крупської) у вільній праці на суспільному виробництві, у любові, яка не пов'язана буржуазними умовностями, а не в міщанській сімейній атмосфері. Подібні утопічні настрої і надії на швидке створення ідеального суспільства були характерні для багатьох інтелігентів радянської епохи. Практика показала, що згодом вітчизняною педагогічною школою були створені дійсно видатні та ефективні підходи до підготовки молоді до шлюбу і сім'ї.

Бути громадянином, за В. О. Сухомлинським, значить піклуватися про майбутнє суспільства, а майбутнє – це діти. Проблема підготовки молоді до виховання дітей, до високоморального і повнокровного сімейного життя є для великого педагога однією з центральних. Сама підготовка молодого покоління до виховання дітей є одна з форм виховання підростаючого покоління включає, на думку В. О. Сухомлинського, цілеспрямовані дії батьків, всіх членів сім'ї, школи і громадських організацій, а також об'єктивний вплив повсякденного побуту з метою формування у молодих людей позитивної установки на реалізацію виховної функції сім'ї.

Разом з тим ця проблема вирішується В. О. Сухомлинським комплексно, великий педагог не розриває проблему підготовки молодого покоління до життя і проблему формування у школярів загальної сімейної культури.

Аналізуючи досвід сімейного виховання дітей, видатний український педагог показав, що сім'я з існуючими в ній взаєминами між батьками і дітьми – перша школа інтелектуального, морального, естетичного та фізичного виховання.

На глибоке переконання В. О. Сухомлинського, сім'я повинна бути основною школою виховання моральних почуттів у дітей, а це значить – формувати моральні уявлення і у сфері сімейного життя, головною частиною якої є виховання дітей.

Саме виховна функція сім'ї розглядається В. О. Сухомлинським як основа сімейного життя, головний обов'язок членів сім'ї. Разом з тим, В. О. Сухомлинський виходить з того, що тільки любов є тією основою, на якій можливе існування гармонії в сімейних відносинах, яка, у свою чергу, є запорукою успішного виконання членами родини своєї батьківської функції.

У роботі «Нравственный идеал молодого поколения» (1968) В. О. Сухомлинський підкреслював, що благополуччя і міцність сім'ї залежить від відповідальності кожного з подружжя за долю сім'ї, за щастя всіх її членів, при цьому кожен з них повинен вміти жити інтересами близької людини, ділити з нею радості і негаразди, віддавати дітям свої знання, силу, життєвий досвід.

В. О. Сухомлинський вважав, що статеві відносини є моральними тільки у формі цивільного шлюбу. Любов для гострих відчуттів, для задоволення статевого потягу не є любов'ю. Це веде до розпусти, моральної спустошеності і народжує горе і нещастя. Для суспільства не байдуже те, як людина ставиться до любові, сім'ї. Тому кожен повинен усвідомлювати величезну відповідальність перед суспільством за своє інтимне, особисте життя.

Далі, у цій же роботі, гуманізм педагогіки В. О. Сухомлинського проявляється в розкритті ним виховної сили материнської любові. Мати є для дитини головною, найближчою людиною. З материнською турботою, ласкою, ніжністю вона вбирає перші життєві враження. Покладаючи на жінку-матір велику відповідальність за долю своїх дітей, В. О. Сухомлинський вимагав від неї бути гордою, мудрою, недоступною, цінувати власну гідність, усвідомлювати своє покликання, високу мету життя [107].

Разом з тим особливу роль в підготовці підростаючого покоління до самостійного життя, створення сім'ї В. О. Сухомлинський відводив батькові. Батько є для сина, дочки такою ж рідною, дорогою людиною, як мати. Разом з матір'ю він організує всю життєдіяльність сім'ї.

Великим є вплив батька в формуванні у сина рис мужнього характеру. Педагог вважав помилковою думку про те, що мужність знаходить застосування тільки в надзвичайних ситуаціях. Свою мужність і шляхетність син, батько виявляють у повсякденному житті в дбайливих відносинах до матері, бабусі, сестри, в наданні допомоги їм у повсякденних справах.

Підготовку до сімейного життя в умовах рідної домівки педагог пов'язував з вихованням у хлопчиків і дівчаток основ моральності. У своїх творах В. О. Сухомлинський розкриває основні моральні риси, які необхідно виховувати у молодих людей як майбутніх сім'янинів, розглядає шляхи та засоби морального розвитку особистості зростаючої людини [107].

Успіх моральної підготовки підростаючого покоління до сімейно-шлюбних відносин цілком залежить від того, чи утвердилися в дитячій душі добрі почуття. Неможливо виховати людяність, якщо в серці дитини немає любові, прихильності до батька й матері, братам і сестрам, до близьких людей.

Важливою умовою підготовки молоді до сімейного життя В. О. Сухомлинський вважав турботу батьків, всіх членів сім'ї про дівчинку, жінку-матір, бабусю. Педагог вважав, що запорукою справжнього кохання юнака до дівчини є почуття поваги до неї, до її людської гідності. Мужність і благородство майбутнього чоловіка починається з дбайливого ставлення до матері. У зв'язку з цим батькам необхідно розвивати в дітях уміння доставляти радість матері, віддаючи їй всю теплоту своєї душі.

В. О. Сухомлинський був глибоко переконаний в тому, що батькам потрібно виховувати в дітях благородне ставлення до народження нового життя, до вагітної жінки, особливо до своєї матері. Майбутнім батькам і матерям важливо пам'ятати, що сенсом усього людського життя є народження і виховання дітей. У цьому зв'язку він радив дорослим залучати дітей до догляду за молодшими

братами та сестрами. Дитина повинна навчитися піклуватися про молодших, вміти співпереживати їм, радіти разом з ними. Турбота про маленьких братів і сестер виховує у дітей прихильність до родини, дає початок турботі про іншу людину, формує якості сім'янина. Крім того, діяльність, пов'язана з доглядом за малюками, є для старших дітей школою батьківства та материнства.

У зміст підготовки молоді до сімейно-шлюбних відносин В. О. Сухомлинський включав ознайомлення учнів у сім'ї та школі з основами виховання дітей, з мудрістю батьківства та материнства. Він був переконаний, що мудрості батьківства та материнства діти навчаються насамперед у родині [107].

Сутність духовної і моральної підготовки молоді до любові, сімейно-шлюбних відносин педагог бачив в тому, щоб під впливом повчань батьків, вчителів підліток, юнак усвідомлював, що вища цінність у нашому житті – це спілкування з людиною [107].

Для теорії підготовки підростаючого покоління до самостійного життя, створення сім'ї, представляють інтерес погляди В. О. Сухомлинського на проблему виховання дітей у праці. В. О. Сухомлинський рекомендував батькам залучати дитину до праці з того моменту, як вона навчився тримати ложку в руках і нести їжу з тарілки до рота. Праця має стати для кожного хлопчика і кожної дівчинки життєвою необхідністю, засобом самовираження, утвердження власної гідності. Майбутніх сім'янинів важливо навчити поважати як розумову, так і фізичну працю. Почуття поваги до праці пов'язує дитину духовними нитками обов'язку з іншими людьми. Через працю в сім'ї діти пізнають навколишній світ, багатство людських відносин, вчаться бути хорошими господарями, сім'янинами.

В подальшому ці наукові погляди розвиваються, конкретизуються, наповнюються новим змістом. В. О. Сухомлинський відстоює позицію, відповідно до якої для того, щоб допомогти дитині в майбутньому повноцінно виконувати батьківські обов'язки стати повноцінним і повноправним членом суспільства, сім'я покликана зосередити спеціальні зусилля на тому, аби сприяти посиленню виховного впливу батьків на формування особистості.

У роботі «Етюди про комуністичне виховання» (1967) В. О. Сухомлинський звертається до зазначеної проблеми, відкриває нову сторінку в розв'язання проблеми шкільно-сімейного виховання. Правильно оцінюючи тенденції розвитку сучасної школи, він дійшов висновку, що «подальший розвиток суспільного виховання не може відбуватися без більш активної і безпосередньої участі сім'ї, батьків. Мова йде не про епізодичну допомогу школі з боку сім'ї, а про комплекс спільних цілеспрямованих дій школи і сім'ї на особистість, про те, щоб виховання дітей становило важливий громадській обов'язок сім'ї, було виконанням їх обов'язку перед суспільством» [88, с. 41].

У роботі «Тяжкі долі» (1967) В. О. Сухомлинський писав, що основними напрямками підготовки молоді до шлюбу і сім'ї були: ознайомлення на уроках і позакласних заняттях з етикою шлюбно-сімейних відносин у соціалістичному суспільстві; статеве виховання молоді із залученням до цієї роботи лікарів, батьків учнів і громадськості, формування нетерпимості до пияцтва і розпусти; розвиток і зміцнення у школярів почуттів товариства, дружби, колективізму, дисциплінованості в діяльності піонерської та комсомольської організацій; формування поважного, дбайливого ставлення до жінок, людей похилого віку, дітей; практична підготовка старших школярів до ведення сімейного господарства та виховання дітей у батьківському домі [116, с. 20-26].

У цій же роботі педагог стверджував, що «саме життя вчить, що до великого людського обов'язку і творчості – народженню і створенню нового життя – людину треба готувати задовго до того моменту, коли в неї пробудяться перші почуття статевої любові. Це повинна бути моральна підготовка» [116].

У «Листах до сина» (1967) педагог розкриває положення про те, що духовна і моральна підготовка до чистої, благородної любові починається в родині і проявляється в любові до батька, матері, дідуся, бабусі, братам, сестрам. У дитинстві людина повинна пройти емоційну школу – школу виховання добрих почуттів, що складають головне духовне багатство сім'ї. Якщо добрі почуття не виховані в дитинстві, їх ніколи не виховаєш. В. О. Сухомлинський вважав, що джерелом любові для кожної людини є мати. Гуманне ставлення людини до

людини бере початок у любові до матері, в людському ставленні до матері. З малих років хлопчики і дівчатка повинні пам'ятати, що мати подарувала їм життя, і завдати болю, образити матір – бридко, гидко [111, с. 73].

Далі, розвиваючи ідеї про статеve виховання юнацтва, В. О. Сухомлинський підкреслював, що почуття справжньої любові і дружби будуються на спільності інтересів і потреб, усвідомленні відповідальності за долю і майбутнє близької людини. Завдяки високій моральності людини проявляється благородство і краса її почуттів. Розвиток почуття здорової любові В. О. Сухомлинський пов'язував з виробленням у молодих людей громадянських якостей і формуванням моральності [111, с. 50].

У процесі бесід з хлопчиками, юнаками важливо підкреслити, що жіночність є найвищий вираз людської краси, духовна сила жінки. «Жіночність, – писав він, – це вище втілення моральної чистоти і благородства, високої людської гідності. Ці риси проявляються у цілісному ставленні до всього, що пов'язано з її морально-естетичними відносинами з чоловіком. Неповага чоловіка до всього, що становить інтимний бік цих відносин, глибоко ображає високоморальну жінку... Жіночність – це духовна сила жінки, сила, яка виховує не тільки дітей, але і нас чоловіків – чоловіка, сина» [111].

Звертаючись до юнаків і дівчат, В. О. Сухомлинський роз'яснював, що немає спеціальної «науки любові і виховання», а є наука людяності. Хто опанував її абеткою, той готовий до шляхетних духовно-психологічних і морально-естетичних відносин як в сімейному житті, так і у вихованні дітей Любов лише тоді зміцнює сімейний союз, коли закохані володіють багатством духовного життя. «Пам'ятай – писав він, – що після того, як молоді люди вступили у шлюб, вони набагато більшою мірою повинні бути творцями своєї любові, ніж споживачами її радості» [111].

З 1967 по 1970 роки В. О. Сухомлинський працює над роботою «Як виховати справжню людину», в якій він вважав сім'ю невід'ємною складовою соціальної структури суспільства і віддавав належну роль сім'ї у вихованні громадянина країни. Стабільність, демократизм, гуманізм і моральний клімат

суспільства, на його думку, багато в чому залежить саме від сім'ї, етичних норм і правил поведінки, які панують у родині. Вчений наголошував, що сім'я – першооснова, де «... шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання, тут, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростають і гілки, і квіти, і плоди. Сім'я – джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави» [105, т.2 с. 368].

У цій же роботі В. О. Сухомлинський вказував, що провідною ідеєю підготовки учнів до сімейно-шлюбних відносин було положення про те, що головне в сімейному вихованні – формування духовності особистості дитини, розвиток у неї прагнення бути хорошою людиною. Батьки повинні вміти бачити в дитині не школяра, а майбутнього громадянина і сім'янина.

Суть педагогіки він бачив у виробленні в дитини бажання вчитися, а в процесі навчання викликати прагнення стати справжньою людиною, громадянином, сім'янином.

У питаннях теорії і практики підготовки учнів до сімейного життя В. О. Сухомлинський виходив з того, що сім'я будується на фундаменті спільності духовних і цивільних інтересів чоловіка і дружини, на їх повній рівноправності, на відповідальності обох членів подружжя перед суспільством за виховання дітей. Сім'я виховує дітей укладом свого життя, свідомим виконанням цивільних обов'язків, чесною працею, високим моральним виглядом батька і матері, всіх членів сім'ї.

У вихованні педагог перше місце відводив сім'ї. Головним фактором виховання дитини він вважав внутрісімейні відносини. Саме в сім'ї за підтримки батьків, у процесі постійного спілкування з ними діти отримують свої перші життєві враження, освоюють соціальний досвід.

Взаємовідносини у сім'ї В. О. Сухомлинський називав першою школою інтелектуального, духовного, морального та естетичного виховання, в тому числі моральної підготовки до сімейного життя.

Актуальною для сучасної педагогіки є думка про те, що прийшов час створювати ідеальну сім'ю, ідеальні взаємини між матір'ю та батьком, між дітьми і батьками. Він писав: «Я твердо переконаний в тому, що сім'я – це та казкова піна морська, з якої народжується краса, і якщо немає таємничих сил, що народжують цю людську красу, функція школи завжди буде зводитися до перевиховання» [131].

У роботі «Народження громадянина» (1970) він наполягав, щоб спочатку сім'я, потім сім'я разом зі школою використовували в роботі з дітьми всі джерела, які живлять любов до Батьківщини, починаючи з любові дитини до батьків та інших членів сімейного середовища, місця, де вона народилася і зростала. Невипадково видатний учений так часто асоціював поняття «мати» і «Батьківщина».

Щоб підвищити якість виховного впливу сім'ї на становлення та розвиток у дітей громадянських і патріотичних якостей В. О. Сухомлинський вважав за потрібне:

а) вдаватись до таких виховних засобів, які сприяють розвитку у дітей потягу до героїчного і величного. Ідея відданості й вірності Батьківщині, – стверджував педагог, стає переконанням тільки тоді, коли Батьківщина постає перед дитиною в ореолі героїчного і прекрасного.

Багаторічний досвід виховання став для В. О. Сухомлинського основою для висновку: «сила і ефективність патріотичного виховання зумовлюється тим, як глибоко ідея Батьківщини оволодіває особистістю, наскільки яскраво бачить людина світ і саму себе очима патріота» [111, с. 210];

б) якомога повніше використовувати потенціал виховної дії патріотичних ритуалів і традицій, присвячених героїчним подіям у житті нашого народу. «Від того, як ставиться людина в роки дитинства до героїчного подвигу своїх батьків і дідів, – наголошував у цьому зв'язку В. О. Сухомлинський, – залежить її моральне обличчя, ставлення до суспільних інтересів, до праці на благо Батьківщини» [129, с. 262];

в) заповнити життя дитини доступними для її віку громадянськими справами. Громадянська зрілість, зауважував педагог, не падає з неба, не вкладається в паспорт як додаток, її корені сягають у дитинство і отрочтво;

г) з раннього віку відкривати перед дитиною через навколишнє середовище ті джерела, які посилюють почуття любові до Батьківщини.

Як першооснова виховання, зауважував В. О. Сухомлинський, сім'я чинить найбільший вплив на розвиток суспільства і особистості. Всупереч позиції офіційних властей, які недооцінювали, а то й ігнорували роль і значення сімейного виховання у цілісному процесі становлення особистості, видатний педагог протиставив власну точку зору: відмовитися від прожекторських планів та штучних експериментів і повною мірою використати виховний потенціал сім'ї як засіб кращих особистісних якостей підростаючої людини.

Сім'я є тією первинною і соціальною основою, яка формує моральний і психічний склад особистості. Психологічний клімат в родині, відносини між її членами безпосередньо впливають на виробничу діяльність людини, виконання громадських обов'язків, розвиток творчих можливостей в будь-якому віці. Серед комплексу виховних завдань, які необхідно вирішувати сучасній сім'ї, однією з головних є підготовка до майбутнього сімейного життя. Шлюбно-сімейні відносини є провідними в людських взаєминах. Тому підготовка молоді до цих відносин становить великий інтерес для будь-якого суспільства.

Далі, у цій же роботі, педагог констатував, що «у шкільному навчанні немає справжньої школи мудрості майбутніх батьків. Тому до народження дітей деякі молоді люди підготовлені у моральному відношенні так само, як неписьменна людина підготовлена до досягання філософії» [111, с. 91].

В. О. Сухомлинський показав, що в школі повинен панувати культ матері – дух високого, цнотливого відношення до жінки – джерела людського життя і краси. Це облагороджує природний статевий потяг, очищає душу людини від тварини, грубих інстинктів, готує молоде покоління до продуктивного виконання своєї батьківської функції. Виховання в душі материнського культу, – стверджував він, – вимагає спеціального розгляду у тісному зв'язку з усім комплексом

проблем, пов'язаних з формуванням морального вигляду особистості і колективу» [111, с. 79].

Думку про ніжне відношення до матері Павлиська школа стверджувала у свідомості хлопчиків і дівчаток, готуючи їх не тільки до осіннього свята матері, але і до інших важливих подій життя сім'ї і школи. В. О. Сухомлинський вважав, що чим більше духовних сил вклала дитина в працю в ім'я матері, тим більше людяності в її серце. У Павлиській школі склалася традиція: восени, коли земля і праця дають людині щедрі дари, відзначалося осіннє свято матері. Учні приносили матерям подарунки, які створювали самі: вирощені квіти, плоди, овочі з присадибної ділянки. У школі був обладнаний стенд, присвячений Матері. Особливим сенсом було наділено звернення до матерям: «Мати, пам'ятай, що ти головний педагог, головний вихователь. Від тебе залежить майбутнє суспільства». На стенді розміщувалися поради матерям про виховання. «Я прагнув до того, – писав В. О. Сухомлинський, – щоб кожен мій вихованець вкладав як можна більше фізичних і духовних сил, творячи радість і щастя, спокій і благополуччя матері. Перше дозріле яблуко з дерева, посаджене на честь матері ще в перший рік шкільного життя, – матері і бабусі. Перше гроно винограду – матері і бабусі. Менше шуму про добрі вчинки для людей і більше турботи для рідної матері – такий девіз нашої виховної роботи» [111, с. 81].

Ефективним методом підготовки юнаків та дівчат до батьківства В. О. Сухомлинський вважав поради та настанови батьків, бесіди про виховання дітей. Розвиваючи відповідні висловлювання А. С. Макаренка, він показав, що такі бесіди повинні бути наповнені теплотою, душевністю, батьківського турботою про своїх вихованців. При проведенні етичних бесід з даної проблеми необхідні чуйність і глибока повага вчителя до інтимного світу учня. Найменше вторгнення у сферу особистого життя будує стіну між учнем і вчителем. В. О. Сухомлинський вважав, що «вивертання» серця підлітка, юнака, надмірний інтерес до сокровеного, прагнення дізнатися, в чому він сам собі соромиться зізнатися – ознака педагогічного безладу. «Жодного слова про те, хто в кого закохався... Любов повинна назавжди, на все життя залишатися для людини

найсвітлішим, інтимнейшим і недоторканим», – зазначав він справедливо [111, с. 223].

Проблему підготовки учнів до створення сім'ї В. О. Сухомлинський вважав особливо актуальною для старших школярів. Підготовка до подружнього життя повинна широко здійснюватися як в процесі навчальної, так і позанавчальної роботи з юнаками і дівчатами. Важливе місце у вихованні моральної готовності учнів до сімейного життя В. О. Сухомлинський відводив урокам літератури, історії батьківщини, музики [111, с. 303 – 306].

Бесіди про стосунки статей, про статеве дозрівання, сексуальність він рекомендував проводити окремо з хлопчиками та дівчатками. Вчителю треба якомога менше говорити учням про фізіологію у взаєминах статей. Бесіди на інтимні теми не повинні збільшувати інтерес до сексуальних відносин, а облагороджувати цей інтерес. Педагог нагадував вчителям, батькам, що необхідно боротися з проявом розбещеності у молодих людей. Той, хто до шлюбу зазнав фізичну близькість, вступає в життя духовно спустошеною людиною. В процесі бесід з хлопчиками, юнаками важливо підкреслювати, що жіночність є найвище вираження людської краси, духовна сила жінки [82, с. 59 – 60].

В. О. Сухомлинський стверджував, що справжня любов з роками не слабшає, а міцніє. У такій любові злиті воєдино духовність, почуття, розум. Педагог вважав важливим, щоб в роки ранньої юності кожен пережив глибоке відчуття захоплення духовним багатством людини і закохався в неї. Від цього залежить віра в людину, в красу її душі, чистота почуття любові, щастя сімейно-шлюбних відносин. У любові найважливіше і найважче – у всіх випадках залишатися людиною.

Вчений розробив та впровадив курс підготовки старшокласників до сімейного життя – прообраз сучасного шкільного предмету «Етика і психологія сімейного життя». В. О. Сухомлинському належить ідея організації психолого-педагогічних семінарів для батьків, які широко поширювалися у 70-80-і роки. Циклами систематичних лекцій в Павлиші були охоплені всі, від молодят до

батьків випускників. Цей курс був розрахований на 250 годин і включав в себе всі основні питання педагогіки та психології [102].

На думку вченого, в становленні особистісних якостей майбутніх батьків, чоловіка, дружини велику роль грало моральне виховання. У результаті у них склалися ціннісні уявлення про щастя як усвідомлення правильного вибору життєвого шляху; формувалася здатність до взаємодопомоги, відповідальність майбутнього подружжя один за одного, вміння стримувати свої бажання і потреби; обмірковували мужність і жіночність у відносинах юнака та дівчини, визнання необхідності збереження та примноження національних, культурних традицій родини.

Батьки дитини – це ще й джерело високих ціннісних моральних якостей, таких, як ідейність, переконання, принциповість. Тому відносини між батьком і матір'ю, вважав В. О. Сухомлинський, мають бути пронизані гуманністю, заснованої на справедливості, моральних засадах, цінності діяльного людинолюбства. Іншим ціннісним орієнтиром сімейного виховання є батьківський авторитет або, як писав В. О. Сухомлинський, «батьківська влада». Важливою умовою здійснення батьківської влади є вимоги батьків, які не повинні суперечити один одному.

У статті «Гармонія трьох начал» (1970) становить інтерес думка В. О. Сухомлинського про те, що гармонійний розвиток особистості дитини найбільш повно здійснюється, якщо він включає підготовку до сімейно-шлюбних відносин в процесі сімейного і суспільного виховання. Розвиваючи думку про спільну виховну роботу школи, сім'ї і громадськості в питаннях моральної підготовки молоді до сімейного життя, він підкреслював: «Питання про моральну готовність людини до любові, народження і виховання дітей, створення сім'ї має стати практичною справою суспільства» [104, с. 25].

Дослідниця З. Шитикова, рішуче виступаючи проти протиставлення жіночого впливу чоловічому, В. О. Сухомлинський в той же час не заперечував специфічності ролі батька і матері в сімейному колективі. Мати для нього – джерело людського життя і краси, найсвятіше і прекрасне в житті людини. Вона

повинна бути розумна, духовно багата, горда, вмiє дорожити своєю гiднiстю. Справжнiй батько – сильна особистiсть, яскраво виражена, чоловiк вiдповiдальний, мудрий i мужнiй. Вiн разом з матiр'ю органiзовує всю життєдiяльнiсть сiм'ї [175, с. 11].

Дослiдник Б. Тартаковський. у «Повести об учителе Сухомлинском» писав, що В. О. Сухомлинський пiдкреслював важливiсть спецiальних урокiв у старших класах з пiдготовки школярiв до сiмейно-шлюбних вiдносин. «Я вважаю, – писав вiн, – що в старших класах потрiбно готувати юнакiв та дiвчат до мiсiї батька i матерi. Це безперечно. Не всiм бути математиками i фiзиками, iнженерами та педагогами, лiкарями i конструкторами, але всi будуть батьками й матерями. Чому ж у школi на уроках ми говоримо про все – про нескiнченнiсть всесвiту, про таємницi речовини, про мiкросвiт, але чомусь не вчимо, як бути батьком i матiр'ю? Мають бути спецiальнi уроки в старших класах» [163, с. 244].

Таким чином, пiдготовка учнiв до сiмейно-шлюбних вiдносин, за В. О. Сухомлинським – це цiлеспрямованi педагогiчнi дiї школи i батькiв, всiх членiв сiм'ї та об'єктивний повсякденний вплив сiмейного побуту, сiмейних вiдносин на дiтей. Гармонiйний розвиток особистостi вихованця найбільш повно здiйснюється на основi поєднання сiмейного та суспiльного виховання, при прiоритетi сiмейного. Головним фактором виховного впливу на дитини вiн вважав внутрiшньо сiмейнi вiдносини. Саме в сiм'ї дiти за допомогою батькiв, старших, у процесi постiйного спiлкування з ними, отримують свої першi життєвi враження, освоюють соцiальний досвiд, готуються до продовження роду людського.

В. О. Сухомлинський сформулював основнi завдання моральної готовностi юнакiв та дiвчат до створення сiм'ї, i виявив найважлившi фактори формування у школяра якостей сiм'янина. Педагог був переконаний, що з раннiх рокiв життя в сiм'ї слiд починати формування моральностi, складовою частиною якої вiн вважав виховання почуттiв любовi i поваги до батькiв, до старших, громадянськостi, обов'язку, турботи, скромностi. Бути громадянином, за В. О. Сухомлинським, значить дбати про майбутнє суспiльства, а майбутнє – це дiти. Створення сiм'ї – це громадянський обов'язок. Найважлившою умовою пiдготовки дiтей до

сімейного життя є розумна організація всієї життєдіяльності сім'ї: дотримання загального режиму дня, слідування сімейним правилам і традиціям, створення сприятливого мікроклімату; спільна трудова діяльність батьків і дітей; організація самовиховання дітей.

Аналіз праць В. О. Сухомлинського дозволяє зробити висновок, що він глибоко філософськи розглянув найважливіші аспекти соціалізації дитини в умовах сім'ї, роль сім'ї в залученні дитини до цінностей суспільства і в формуванні сім'янина. Він вважав, що «...до материнського і батьківського обов'язку треба готувати мало не з колиски, а виховання хорошої матері і хорошого батька – це, по суті, рішення доброї половини всіх завдань школи» [92, с. 289].

Отже, теоретичні здобутки та практичний досвід В. О. Сухомлинського є важливим підґрунтям у галузі організації підготовки школярів до шлюбно-сімейних відносин, статевого виховання. Погляди педагога були гідно оцінені прогресивними послідовниками, вони є надзвичайно цікавими і для сучасних дослідників.

Наприкінці свого життя В. О. Сухомлинський розпочав роботу над дуже потрібною книжкою-енциклопедією сімейного виховання «Батьківською педагогікою», в якій повинні були висвітлюватися найактуальніші сучасні проблеми виховання дітей у сім'ї, педагогічної освіти батьків і дорослих, соціальної педагогіки. Вже після його смерті були зібрані рукописні та деякі надруковані статті й підготовлене видання "Батьківська педагогіка". Це захоплююча й хвилююча поетична розповідь про найважливіший, священний обов'язок батьків щодо своїх дітей, це пристрасний гімн благородній душі дитини, її сподіванням, прагненням, людському сімейному щастю. Водночас це гірка правда про те, як батьківська нерозсудливість, сліпа потворна любов до дітей, духовне зубожіння, міщанство та інші вади сімейного життя призводять до трагічних наслідків – спотворення душі дитини, появи антисоціальних явищ, дармоїдства, марнотратства, споживацької психології, дитячої злочинності.

На думку В. О. Сухомлинського, саме від батьків залежить які в майбутньому виростуть діти, як батьки виховують у них любов до праці, природи, всього оточуючого. На батьків покладається велика відповідальність за виховання у дітей потреби в праці, а це можна зробити лише при наявності посильних і постійних трудових доручень, у праці без примусу і покарань, самостійній і творчій, корисній як для особистості, так і для суспільства.

Для педагогічної науки і сучасної української школи представляє інтерес узагальнений В. О. Сухомлинським досвід і науково обґрунтовані рекомендації про форми і методи позакласної та позашкільної роботи з моральної підготовки учнів до сімейного життя, в тому числі досвід проведення спеціальних уроків-бесід із старшокласниками, присвячених проблемам юнацької дружби і любові, культурі поведінки закоханих, сімейно-шлюбних стосунків, особливостям молодії сім'ї.

Особливу увагу він приділяв тому, щоб у формуванні у старшокласників якостей майбутнього сім'янина вчителі, батьки, старші проявляли чуйність, теплоту, душевну турботу, найглибшу повагу до їх інтимного світу. Неправильний зайвий інтерес дорослих до сокровенного в особистому житті юнаків і дівчат. Спільне розуміння духовних цінностей веде до того, що юнак бачить в дівчині не просто людину протилежної статі, а близьку і дорогу йому людину. Повага, духовна близькість, особисті симпатії – все це з часом може перерости в любов. Моральна, духовна підготовка підростаючого покоління до створення сім'ї і сімейно-шлюбних стосунків у педагогічній концепції В. О. Сухомлинського означає виховання «справжньої людини-громадянина». У кожного вихованця має бути затверджений «людський дух». Цей дух відображається у переконаннях і почуттях, волі і прагненні до добра, в справді людських відносинах до людей і самому себе, у тому числі у відносинах до шлюбу, сім'ї, виховання дітей.

Висновки до розділу 1

Історичні, економічні, культурні та моральні витоки суспільних ідеалів В. О. Сухомлинського, способи їх становлення дають можливість зрозуміти світогляд, особливості мислення та методологічні засади педагогічної системи педагога-новатора. Роки його життя збігаються в часі з епохою тотального контролю та ідеологічної забарвленості педагогічної науки та освіти. Непослідовно та суперечливо склалися ідеали радянської школи, цілі освіти і принципи, відповідно до яких формувалася особистість і будувалося суспільство, але В. О. Сухомлинському вдалося в цих складних умовах створити цілісну педагогічну систему підготовки школярів до дорослого життя. Діапазон мислення В. О. Сухомлинського дозволив йому стати тим педагогом, який продуціював у своїй діяльності видатний педагогічний досвід виховання особистості, здатної до активної життєвої громадської позиції, продуктивної праці, виконанню батьківських обов'язків.

З'ясовано, що В. О. Сухомлинський висловлює ряд науково-педагогічних положень, які стосуються трудового виховання і навчання, професійного самовизначення учнів підліткового віку. Ці положення і сьогодні залишаються важливими як для організації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі, так і для виховання дітей в умовах сім'ї. Перш за все цінними є ідеї видатного педагога щодо гармонійного поєднання розумових і фізичних здібностей, особливої ролі трудового навчання як шкільного предмета, здійснення особистісного підходу до учнів, врахування їх задатків, інтересів і нахилів у трудовому навчанні і професійному самовизначенні. Особлива роль у трудовому вихованні відводиться методу переконань. Останні мають стати внутрішнім стимулом, основою дій і вчинків підлітка. Самореалізуватися ж людина може лише у такій праці, яка відповідає її покликанню.

Важливим аксіологічним аспектом сімейного виховання педагог вважав формування майбутніх батьків, підготовку їх до любові і сімейного життя,

майбутнього материнства та батьківства. При цьому він виділяв такі важливі його напрями, як формування культури почуттів, взаємодопомоги і відповідальності майбутнього подружжя один за одного; розкриття уявлень про щастя, яке не лише в любові і сімейному благополуччі, але і в усвідомленні правильно обраного місця у житті; передача молодому поколінню духовної культури сім'ї, що включає в себе загальнолюдські і національні цінності, інтелектуальне багатство, ідейні світоглядні переконання. Він зазначав, що особистим духовним багатством кожного хлопчика і дівчинки повинні стати пристрасна любов до життя, почуття людської гідності, працьовитість, сумлінність, чесність і правдивість, дружба, товариство, колективізм, доброзичливість, скромність.

Виявлено, що педагогічна концепція видатного українського педагога стосовно проблеми підготовки школярів до життя поклала початок новій філософії соціального виховання, що спирається на гуманістичну сутність ідеї педагогічної взаємодії, взаємин у системах «учитель (дорослий) – учень (дитина)». Саме педагогіка В. О. Сухомлинського накреслила домінанти виховання в системі середньої освіти – навчити дитину мислити, творчо використовувати здобуті знання, навчити її повноцінно та продуктивно жити, створивши сприятливі умови для її самореалізації в майбутньому житті. Саме тому вирішення глобальних проблем підготовки особистості до життя в XXI тисячолітті сучасні педагоги пов'язують саме з гуманістичною педагогікою видатного українця., саме тому теорія соціалізації, яка викладена в творах В. О. Сухомлинського не втрачає своєї актуальності у наш час.

Матеріали даного розділу відображено в публікаціях автора [7; 9; 11; 13; 17; 18].

РОЗДІЛ 2

ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ШКОЛЯРІВ ДО ЖИТТЯ У ПАВЛИСЬКІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

2.1 Особливості досвіду підготовки підлітків до життя у Павлиській загальноосвітній школі

Шлях перетворення дитини у дорослу соціально-свідому особистість, соціальний суб'єкт хвилює педагогічну громадськість, звідси актуальною є проблема підготовки учнів до умов сучасного життя, починаючи вже із початкової школи. Як правило, ці проблеми досліджуються в контексті адаптації молодших школярів, і цей процес найбільш ґрунтовно та всебічно викладений у творчій спадщині В. О. Сухомлинського.

Загальні підходи до проблеми підготовки людини ми знаходимо у працях К. Ушинського, Н. Крупської, А. Макаренка, С. Шацького. Конкретні проблеми підготовки школярів молодшого та середнього шкільного віку до умов сучасного суспільного життя досліджуються у працях Л. Аванесян [1], Є. Землянської [42], П. Валієвої [29] та ін.

У той же час суттєвою прогалиною сучасної науки є те, що майже невивченою залишається можливість залучення педагогічного досвіду В. О. Сухомлинського до процесів підготовки дитини молодшого та середнього шкільного віку до сучасного життя.

Початкова школа та її роль у підготовці особистості до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського розглядається як такий період у житті дитини, який має рішучий вплив на весь її майбутній життєвий шлях.

В. О. Сухомлинський був прихильником ранньої підготовки дитини, його раннього прилучення до моральних і духовних цінностей соціалістичного суспільства: «Пізнання дитиною навколишнього світу та самого себе не повинно

бути одностороннім. Пізнаючи світ і самих себе, діти зобов'язані по крупинці пізнавати свою відповідальність за матеріальні і духовні цінності, створені старшими поколіннями», – писав педагог [132].

Саме тому, як зазначав В. О. Сухомлинський, найважливіше завдання початкової школи – дати учням певне коло міцних знань і вмінь. Уміння вчитися включає ряд умінь, пов'язаних з оволодінням знаннями: вміння читати, писати, спостерігати явища навколишнього світу, мислити, висловлювати свою думку словами. Педагог вказував, що за роки навчання у 1-4 класах – від 7 до 11 років – відбувається становлення особистості. Звичайно, цей процес не завершується до закінчення початкових класів, та саме на ці роки припадає найбільш інтенсивний відрізок людського життя. Дитина в цей період зобов'язана не тільки готуватися до подальшого навчання, накопичувати багаж знань і вмінь, щоб успішно навчатися далі. Вона має жити багатим духовним життям. Роки навчання у початкових класах – це період морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який буде реальною справою, а не пустою розмовою лише у тому разі, коли дитина живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра [132].

Вказану тезу можна вважати сучасним педагогічним кредо, якого має дотримуватися початкова школа, якщо вона дійсно намагається створити умови для повноцінної адаптації дитини молодшого шкільного віку в суспільстві.

Майстерність виховання, на його думку, і полягає в тому, щоб громадянське, патріотичне життя почалося для людини з малих років, а в системі виховної роботи Павліської школи чітко визначалась «перспектива поступового розширення громадянського бачення світу від сім'ї, школи, села, району, області до горизонтів країни, Батьківщини», проводились уроки громадянськості, вечори «Вчися бути справжнім громадянином», дискусії «Можна, не можна, треба».

В. О. Сухомлинський високо оцінював можливості трудового виховання у становленні особистості школяра, навіть у розвитку складної і тонкої сфери почуттів і емоцій зумів досягти вражаючих результатів. Життя Павліської школи неможливо уявити без щоденної, багатопланової, необхідної і звичної трудової

діяльності дітей, в якій досягалося ефективне вирішення ідейних, інтелектуальних, етичних, естетичних, емоційних виховних завдань насамперед тому, що праця для вихованця була особистісно значущою справою, натхненною моральністю, красою, творчістю.

Досвід трудового виховання школярів, висвітлений у працях В. О. Сухомлинського, чудовий тим, що всі учні Павлиської середньої школи були включені в активну трудову діяльність протягом усіх років навчання в школі. В. О. Сухомлинський розробив психолого-педагогічні основи трудового виховання школярів в різних видах трудової діяльності, переконливо довівши, яким чином формується позитивна мотивація до будь-якого виду праці у кожного школяра. Він розкрив зв'язок між мотивацією і вибором способу дії в конкретних умовах повсякденної праці, здійснюваного учнями послідовно, за певною системою, розробленою педагогічним колективом [54].

Науково-педагогічний аналіз творчої спадщини В. О. Сухомлинського довів, що в Павлиській середній школі було впроваджено систему педагогічно доцільних заходів з метою профорієнтації в початковій школі та в молодшій середній ланці: робота в садку, теплицях, полі, різнопланова творча самодіяльність, технологічна діяльність, робота в майстернях. Усе це було підґрунтям для введення факультативних професійно спрямованих курсів та класів у старшій і середній ланках школи. У Павлиській школі вчителями була розроблена чітка система творчих завдань від першого до випускного класів. Старшокласники брали участь у науково-дослідній діяльності під керівництвом учителів-предметників.

Включення дітей у працю відбувалося непомітно, поволі. середовище В. О. Сухомлинський прагнув, щоб у школі були не «уроки праці», не гра в працю, а праця. Під працею він розумів діяльність, спрямовану на створення суспільного багатства. А тому праця дітей повинна мати як можна більше елементів, що зближують її з продуктивною працею дорослих і стосовно суспільної значущості і в техніці, і в технології трудових процесів.

У Павлиській школі майже все було зроблено руками учнів. Найпростіша ручна праця малюків сусідить зі складними монтажними роботами старшокласників. Також різноманітні сільськогосподарські роботи, доступні павлиським хлопцям, спеціальний будівельний полігон і гуртки. Розмаїття гуртків та занять допомагає приохотить хлопців до вчення і розумової праці.

В. О. Сухомлинський вважав, що не можна перетворювати дітей на пасивний об'єкт сприймання слів, треба дати дитині можливість думати. Вчити думати, розвивати розумові сили й здібності дітей треба вже у початкових класах безпосередньо біля джерела думки і слова. Тому педагог впроваджує школу радості, уроки мислення на природі, подорож в природу, спостереження, створює «Книгу природи».

У кожній маленькій дитині він вбачав не лише учня, а дивився на неї як на соціальну і природну істоту. У нього дитина виступає і як учень, і як син, як трудівник, патріот і громадянин. Підготовка до життя молодших школярів проходила також через читання ними казок. Адже В. О. Сухомлинський вважав казку джерелом народної мудрості, порівнював з свіжим вітром, який роздмухує вогник дитячої думки і мовлення. Важливою особливістю молодших школярів є також образне сприймання, слова у них викликають живі образи, а звуковий образ – естетичну реакцію.

Вчителі Павлиської школи докладають зусиль, щоб роки навчання в початкових класах були для малюків справжньою школою радості. В. О. Сухомлинський у свій час неодноразово наголошував на тому, щоб вчителі прищеплювали своїм вихованцям любов до рідного краю. Тому учні всіх початкових класів мали свої куточки краси: Зелений клас, Бузкова, Дубова, Горобинова, Каштанова алеї, Кущі троянд, Стрункі ялини і Кучеряві берези, Куточки дитячого лісу на території школи [37, с. 116].

Вчителі початкових класів в різні пори року організовували цікаві уроки мислення серед природи різної тематики. Ці уроки були своєрідним продовженням уроків школи під голубим небом, які проводив В. О. Сухомлинський.

За словами В. Деркач (директор Павлиської ЗОШ І-ІІІ ст. ім. В. О. Сухомлинського), вчителі вибрали за пропозицією В. О. Сухомлинського найкращий шлях до сердець малюків: через казку. Невеличкі дитячі казкові твори не тільки збагачують словниковий запас, розвивають зв'язне мовлення, пам'ять та уяву, а й всіляко сприяють вихованню у наймолодших школярів кращих людських рис, морально-естетичних якостей. Казки роблять дітей добрішими, мудрішими і щедрішими. Найкращі казки, знайдені в природі протягом року, діти записують в збірочку «Павлиські казки» і передають в кінці навчального року в педагогічно-меморіальний музей ім. В. О. Сухомлинського [37, с.117]

Особливого значення у Павлиській ЗОШ надається книзі. Тут створений справжній культ Книги. Серед учнів початкових та середніх класів проводяться свята Книги, конкурси читців, конкурс «Проба пера».

Окрім цього, В. О. Сухомлинський дбав і про те, щоб учні початкових класів готувались до дорослого життя через залучення до праці. Діти 1-4 класів повинні були не лише здобувати певне коло знань, умінь і навичок, але і відповідний досвід життєво необхідної трудової діяльності. На час закінчення 4-го класу діти колективом вирощують і збирають на невеликій ділянці свій перший врожай пшениці, кукурудзи, соняшника та різних овочів.

В. О. Сухомлинський поганою вважав ту школу, яка не вчить, як жити за її порогом. Однак, зміст освіти В. О. Сухомлинський розглядав не лише з погляду практичного застосування засвоєваних знань у праці, а й під кутом повноти духовного життя, уміння цінувати багатство культури і мистецтва. В. О. Сухомлинський вважав, що кожній дитині потрібно надати можливість ознайомитись і насолоджуватись культурно-естетичними цінностями [6, с. 130].

Готовність до життя у людини молодшого та середнього шкільного віку полягає в тому, щоб у роки дитинства навчитися мислити, читати, писати, спостерігати оточуючий світ, висловлювати свої думки. Саме в цьому віці треба виховувати моральні якості дитини: чесність, правдивість, працелюбство, вірність обов'язку.

Розглянемо особливості досвіду підготовки школярів до життя в основних класах Павлиської загальноосвітньої школи. Основна школа починалась з п'ятого класу і закінчувалась дев'ятим. Головна мета цього закладу полягала у вихованні цілісної особистості, яка б могла успішно адаптуватися до дорослого життя. Відмінність Павлиської загальноосвітньої школи від традиційної школи полягає в тому, що в Павлиській загальноосвітній школі зосереджується увага на тому, щоб учні отримували не лише знання, а й були включені до трудової діяльності, мали активний відпочинок і дозвілля. Відбувався повноцінний розвиток особистості школяра, ураховувались його інтереси, схильності, потреби. Організація навчально-виховного процесу в Павлиській школі мала цілісний і системний характер. Це був не просто навчальний процес звичайної «школи знання». Від «школи навчання» В. О. Сухомлинський йшов до «трудової школи», а від «трудової школи» до «школи під голубим небом», до «школи радості». Свідченням цього є праця «Серце віддаю дітям» [132].

Аналіз педагогічних ідей В. О. Сухомлинського у сфері підготовки молодших школярів до життя дозволяє побачити, що, по-перше, всі зусилля суспільства спрямовані на розвиток особистості дитини, по-друге, ключове місце в процесі її соціалізації відводиться вихованню. Це дає нам підставу надати особливе значення соціально-педагогічного підходу до виховання, який не обмежує освітній простір людини рамками установ і соціальних інститутів, а охоплює весь процес взаємодії людини з суспільством, природою, навколишнім світом протягом всієї життєдіяльності. Тобто, виховання молодших школярів можна уявити як сукупність соціально-педагогічних взаємодій дитини і соціуму, що свідомо керовані і послідовно розгортаються у часі і спрямовані на розвиток і саморозвиток особистості дитини.

З'ясовано, що наслідком успішно організованих соціально-педагогічних взаємодій є сформовані гуманістичні відносини та взаємовідносини суб'єктів соціалізації. Позитивний або негативний досвід соціальних взаємовідносин дитини, в кінцевому підсумку, впливає на формування її особистісного ставлення до самого себе. Суть виховання полягає в тому, щоб створити сприятливі умови

для формування у молодших школярів системи позитивних відносин до себе, до людей, суспільства, праці, природи, матеріальних та культурних цінностей, що і є педагогічною парадигмою розвитку системи виховання молодших школярів, закладену В. О. Сухомлинським.

Повертаючись до педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського важливо ще раз підкреслити, що успішність соціального становлення молодшого школяра багато в чому залежить від своєчасної педагогічної трансформації факторів адаптації до умов виховання особистості людини, до яких, насамперед, належать: створення виховного середовища, організація діяльності, що виховує і гуманного спілкування, формування позитивного інформаційного середовища.

Безумовно, що В. О. Сухомлинський значно випередив свій час і зумів продемонструвати зразки педагогічної мудрості, які мають велике значення не лише для сьогоденної практики, але і для сучасної педагогічної науки. Його ідеї відповідають загальноцивілізаційним тенденціям розвитку освіти та все більше утверджуються і в Україні. Одна з них – це ідея системного підходу до підготовки учнів старших класів до дорослого життя, яка в принципі пронизує всі аспекти педагогічної діяльності колективу Павлівської загальноосвітньої школи.

Виявлено, що система виховання особистості, створена В. О. Сухомлинським, це також основний важіль подальшого розвитку українського суспільства, оскільки в умовах сучасного життя, в умовах тих технологій, які вже є або які ще прийдуть, в умовах труднощів, пов'язаних з розвитком цілісного світу, лише активна творча особистість має шанс на успіх і може розраховувати на гідне життя, на гідне місце в сучасному світі.

Виховний процес, як зазначав педагог, повинен базуватися на органічному поєднанні різноманітних форм, методів і засобів впливу на молоду людину. Так, будучи сам людиною праці, В. О. Сухомлинський дбав про те, щоб його вихованці були не пасивними спостерігачами чужої праці або її споживачами, а самі постійно створювали і примножували багатство свого народу. Це педагогічне кредо базувалося на глибокій переконаності в тому, що, чим більше зробить підліток, чим більше фізичних і духовних сил він вкладе в те, щоб рідна земля

стала багатша, тим більш чутливим стане патріотичне бачення світу. Одночасно В. О. Сухомлинський виступав за органічне поєднання дії мозку, рук і душі. У моральному вихованні, як зазначав він, має вирішальне значення не те, скільки дерев посадила особистість, а чим стало для неї хоча б одне деревце, як воно увійшло в її серце. При таких умовах і суть виховання, на його думку, перш за все, повинно полягати в тому, щоб виробити, відточити в людині здатність бути вихованим, вихованню тих моральних якостей, які потрібні дорослій людині.

У зв'язку з цим не підлягає сумніву, що педагогічна система В. О. Сухомлинського повинна активно впроваджуватися в класну і позаурочну діяльність сучасної школи, вона повинна стати головною школою підготовки старшокласників до дорослого життя.

Підготовка до життя відбувалась не лише тоді, коли учні сиділи за партами та отримували певне коло знань, а й у позаурочний час.

Завдяки різнобічній праці в гуртках кожен учень, до моменту переходу у VIII клас, вже мав широке коло умінь і навичок і знаходив собі справу до душі. Учні, що закінчили VIII клас, уміли обробляти метал слюсарним інструментом і на металообробних верстатах, обробляти дерево на токарському верстаті, робити з дерева нескладні речі (рамки, табуретки, лінійки, циркулі), монтувати з готових вузлів моделі машин і механізмів, обробляти металеві деталі для цих моделей, виготовляти інструменти для обробки дерева і металу, а також монтувати металообробні верстати, монтувати електроприлади, радіоприймачі, обробляти землю, сіяти, доглядати за посівом, збирати врожай, доглядати за худобою, керувати автомобілем і трактором, робити щеплення плодових дерев, вирощувати виноград і плодові дерева. Оволодіння цим колом умінь є важливою умовою того, що в старших класах учні при незначній витраті часу опановують порівняно складними вміннями та навичками [76, с. 337].

В основу підготовки до дорослого життя в основних класах Павлиської загальноосвітньої школи були включені виховання особистості, людини, громадянина, працівника та майбутнього батька або матері.

Саме у єдності цих компонентів і відбувалась підготовка до дорослого життя. Перш за все основою підготовки до життя було моральне виховання, адже в його зміст, входило і навчання і праця на ділянках, спілкування з природою й багатомітна позакласна та позаурочна діяльність. Особливої уваги у Павлиській ЗОШ надавалось формуванню морально-етичних стосунків між юнаками і дівчатами, що вчилися у школі, вихованні, чистоти, благородства, дружби, товаришування, любові. [159, с.50-51]

Великого значення В. О. Сухомлинський надавав також естетичному вихованню у середніх класах Павлиської ЗОШ. Це були екскурсії і походи, спостереження, вивчення явищ природи у різні пори року. У підлітковому віці відчуття краси спрямовувалось більшою мірою на морально-етичну сферу розвитку учнів, щоб вона стала джерелом справжньої людяності, духовної краси – вірності переконанням, непримиренності до зла. [159, с.52]

За словами В. О. Сухомлинського, «гармонійна, всебічно розвинена особистість немислима без міцного морального стрижня. Головне в людині – це людяність». [159, с.56] Як бачимо, педагог особливу увагу акцентував на вихованні моральних якостей вихованців, без яких неможливо уявити подальше майбутнє життя. Прикладом цього є яскраві праці В. О. Сухомлинського: «Я виховати справжню людину» [131], «Хрестоматія з етики» [112]

Коли учні переходять до 5 класу, закінчується дитинство і починається наступний віковий період розвитку людини, коли вона відривається від пуповини сім'ї, беззаперечних авторитетів дитинства і починає робити перші кроки у самостійному освоєнні життєвого простору, давати оцінку усьому навколишньому, усе піддавати сумніву [159, с.80]

Тому у підлітковому віці треба інакше підходити до навчання і виховання. У 5-8 класах розпочиналось виховання громадянина. «Підліток, на відміну від дитини, – зазнавав В. О. Сухомлинський, – починає узагальнювати як добро, так і зло, в окремих фактах він бачить явище, і від того, які думки, настрої народжує в його думі це явище, залежить його переконання, погляди на світ, думки про людей. Так, роки отрочтва й відрізняються від дитинства тим, що людина в у

цьому віці бачить, відчуває, переживає не так, як бачила, відчувала й переживала вона в роки дитинства» [120, с.17]

В. О. Сухомлинський вважав, для того, щоб знати, як організувати освітньо-виховний процес в отрочтві, тобто в сновній школі (5-8кл), потрібні деякі речі: знати, як дитину виховували й розвивали до цього часу, а також знати, що вона являє собою, її психофізіологічні й соціальні властивості і риси. В. О. Сухомлинський і вчителі Павлиської школи були переконані, що якщо школяра правильно, добре виховували у дитячому віці, то в отрочтві можна уникнути «фатальної невідворотності труднощів, властивих отрочтву в силу якихось вроджених вікових особливостей, не відьлюдних вихованню» [120, с.10].

У Павлиській школі великого значення набувало піклування про фізичний та психофізіологічний розвиток підлітка. У полі зору педагогів були бурхливий фізичний та фізіологічний розвиток, і усвідомлення власного «Я», і самоідентифікація, і «народження чоловіка чи жінки», початок статевого визрівання, і розвиток нервової системи та психічної культури. Та особлива увага педагогічного колективу зосереджувалась на суперечностях духовного розвитку, властивих цьому періоду, а саме: емоційна оцінка навколишнього світу, бурхливі пристрасті і невміння розібратися в складних явищах, що викликають в учня ці почуття; прагнення до ідеалу, прагнення самоствердитись і невміння це робити, потреба в пораді, допомозі й небажання звернутись до неї, багатство бажань і неможливість (з різних причин) їх здійснити; романтична захопленість; «грубі вихватки», «моральне невігластво» тощо [159, с.81-82]

Метою освіти і виховання підлітків у Павлиській школі стає духовне життя особистість як гармонія освіченості й емоційної культури. Під вихованням культури почуттів саме у підлітків школа вбачала повагу до себе як основу «моральної чистоти і блага родства», до людської особистості бажання стати кращим, берегти інтимність, недоторканність духовного світу підлітка, особливо з боку батьків і вчителів, облагородження статевого інстинкту через формування культу та цнотливості, вивещення людини через слово, красу(природу, творчість, працю дружбу)

Світоглядна складова освіти для підлітків висувала на передній план і реалізувалась через програмний матеріал, дослідницький підхід до знань на уроках біології, фізики хімії, математики, через спостереження над явищами природи і процесами природи і процесами праці, шляхом розвитку абстрактного мислення, формування науково-матеріалістичної картини світу, громадського світосприйняття. [159, с.83]

У цьому процесі важливою була культура розумової праці підлітків на уроці, що полягала в єдності розумової праці, розвитку інтелектуальних нахилів і здібностей, взаємозв'язку уроку і інтелектуальним фахом життя, гармонії й майстерності рук. При цьому учителі враховували, що «потреба в абстрактному мисленні, в постійному переході від конкретних речей до узагальнених – органічна духовна потреба підлітків. Ми були не тільки викладачами основ наук, а й вихователями думки» [120, с.113]

У Павлівській школі в роботі з підлітками педагогічний колектив спрямував свою роботу на практичний результат – застосування знань, які лежали не лише у інтелектуальній сфері, а у поєднанні зусиль розуму й рук: «Підлітки аналізували співвідношення деталей, уявно створювали схему чи модель, збирали, монтували. У цій роботі яскраво поєднуються зусилля розуму і рук. Тут інформація йде двома безперервними зустрічними потоками – від рук до мозку і від мозку до рук. Руки мислять, і в ці моменти якраз і пробуджуються творчі ділянки мозку» [120, с.123].

Вправління підлітків у такому процесі відбувалось в кімнаті, яка мала назву «Джерела знань», де були представлені моделі різних машин і механізмів, з якими можна було працювати.

Із застосуванням у школі двох програм розумового навчання особливого значення набувало, з врахуванням індивідуальних особливостей кожного вихованця, самостійне читання як спосіб «самоствердження підлітків, багатогранного духовного життя колективу, постійного обміну духовними багатствами» [120, с.127] У бібліотеці отрочтва налічувалось 300 книжок, у які ввійшли найвизначніші твори світової літератури, покликані одухотворювати серця школярів, давати можливість пережити їм інтелектуальну й естетичну

радість життя. Книги відібрані в цю бібліотеку, читались у Кімнаті думки, створеній саме для того, щоб було місце і час поміркувати, заглибитись у зміст книги, викладеними у ній думками, ідеєю, збагатитись розумово і емоційно, щоб рухатись шляхом самоосвіти, яка в підлітковому віці набуває вирішального значення [159, с.85].

«Від захоплення гуртковою роботою, від книжки до своєї галузі наукових знань, від знань – до творчої праці, також шлях виховання й самовиховання потреби в самоосвіті» [120, с.138].

У підлітковому віці, як відомо, надто велике значення має думка друзів, однокласників, товаришів, тобто колективу, в якому школяр перебуває більшу частину часу.

В отроцтві зароджується також чоловік і жінка, відбувається статева диференціація, закладаються основи подальших відносин між статтями. Тому в Павлівській школі особливу увагу приділяли стосункам між хлопчиками і дівчатками. «В старшому підлітковому віці людина – це вже чоловік чи жінка, і статевий потяг стає закономірним явищем, але він забарвлюється не тими емоціями, що потяг дорослих» [120, с.189], тому завдання школи, дорослих – спрямувати ці почуття у сферу чистоти й піднесеності. Таким чином відбувається підготовка підлітка до місії батька чи матері.

Отже, ми розглянули найбільш складний та вагомий період життя дитини – отроцтва, який охоплює основну частину шкільного життя. Адже саме в цей період відбувається становлення цілісної особистості, яка за порогом школи зможе самостійно жити та творити на благо суспільства.

За В. О. Сухомлинським, кожен, хто вступає в доросле життя, повинен бути не тільки добрим майстром матеріальних цінностей, а й духовної людини, з чуйним та добрим серцем. Найголовніше, щоб вихованці вступали у життя справжніми людьми.

Підсумовуючи вище викладене, зазначено, що підготовка школярів до життя у початкових класах Павлівської загальноосвітньої школи відбувалось перш за все через залучення дитини до читання книг, адже саме на прикладах героїв

творів вони вчилися, розрізняли добро і зло, робили висновки, розмірковували над сенсом життя. По-друге, підготовка до життя у дітей молодшого шкільного віку відбувалось обов'язково через залучення до праці. Саме у праці відбувалось становлення особистості майбутньої маленької людини-громадянина.

Вивчаючи досвід роботи Павлиської загальноосвітньої школи у наш час, ми прийшли до висновку, що майже нічого не змінилося за часів керування нею В. О. Сухомлинським. Його ідеї живуть та розвиваються у стінах цієї славетної школи, духом В. О. Сухомлинського наповнений кожен предмет. Так, безперечно, така школа дійсно може підготувати маленьку людину до життя, виховати в ній перш за все Людину, особистість, а потім вже і працівника, справжнього професіонала своєї справи, чесного та порядного громадянина своєї країни, чуйного батька або матір.

2.2 Форми і методи підготовки старшокласників до життя у Павлиській загальноосвітній школі

На початку ХХІ століття ми є свідками входження людства в нову цивілізацію, в епоху становлення глобального світу, коли все більше розширюються взаємозв'язки і взаємозалежність індивідів, держав, націй, інтенсивно формується планетарний інформаційний простір, трансконтинентальний ринок капіталів, товарів, робочої сили, активізується техногенний вплив на природне середовище, ускладнюються етнічні і міжконфесійні зв'язки і відносини. Все це створює принципово нову науково-технологічну, соціальну і культурну основу суспільного буття.

У таких реаліях визначальними стають громадянськість, моральність, інтелект і освіта, які перетворюють сучасне суспільство в суспільство цивілізованих індивідуумів. У зв'язку з цим підвищуються і вимоги, які суспільство висуває до випускників сучасних шкіл, які повинні мати необхідні соціальні навички, що дозволяють їм адаптуватися у дорослому житті.

В. О. Сухомлинський вважав, що юнацький вік має розпочинатися рано – в 12-13 років, бо «зовсім безтурботне дитинство й отроцтво – ось корінь інфантилізму», отже, коли саме в цьому віці турбота, піклування про суспільне, громадянське стає основою духовного життя, то радість праці для інших, добра для людей, праці нелегкої, важкої, з подоланням труднощів, лише додає вихованцям духовної зрілості й творчої наснаги. Виховати покоління небайдужим, яке переймається болями й тривогами всієї країни, - ось завдання виховання в юнацькому віці. На цьому етапі життя людини великі значення мають самоосвіта і самовиховання, яке на переконання В. О. Сухомлинського, починається з самопізнання [159, с.90].

Стосовно форм і методів підготовки старшокласників до життя, то у Павлівській школі була розроблена й застосована система самоосвіти й самовиховання, яка об'єднувала навчання й самоосвіту, виховання й самовиховання, що в сукупності спиралися на вже сформований на той час рівень людської гідності й самоповаги вихованця, «розуміння й переживання того, що сьогодні він став кращим, ніж учора, що в його душу входить людська краса, і це входження краси залежить великою мірою від нього самого, його власної волі»[103,с.197].

В. О. Сухомлинський був переконаний, що «завдання середньої школи – дати учням широку політехнічну освіту, високу культуру розумової і фізичної праці, міцні практичні уміння і навички, виховати любов до праці й до знання, підготувати до усвідомленого вибору спеціальності. Цим цілям відповідає специфіка методів навчання, структура і система уроків, зростання питомої ваги самостійної роботи на уроках, а також самоосвіта, характер практичного застосування знань» [123].

У здійсненні навчального процесу в роботі зі старшокласниками актуальності набували самостійні форми діяльності – лекційно-лабораторна система занять і практичних, творчих робіт, уроки творчої розумової праці, експерименти, уроки самостійної роботи, диспути.

Лекційно-лабораторна система уроків у старших класах, що склалась в Павлиші, передбачала таку методику розумової праці: застосування уже набутих знань для «здобування» нових; самостійний аналіз фактів, предметів, явищ; самостійна розробка, уміння застосовувати знання, виконання практичних завдань і уміння досліджувати явища та процеси [123].

Самостійне дослідження практично-орієнтоване навчання старшокласників підтримувались їхньою діяльністю як керівників відповідних гуртків, що працювали у школі, лекторів для тематичних вечорів, що проводилися школою для павлишан. Цьому наряду роботи із старшокласниками у школі надавалося особливого значення.

Невіддільною від самоосвіти була система самовиховання в моральній сфері. Проте самовиховання як складне й системне явище стосувалося не лише моральності, а й навчання праці, дисципліни, фізичного розвитку, стосовно яких були розроблені програми, поради, визначені напрями дій, яких мав дотримуватися старшокласник [159,с.92].

Щодо морально-етичного, духовного виховання, то в старших класах тривала серйозна робота з формування «культури почуттів», «культури бажань» юнаків і дівчат,що ґрунтувалась великою мірою на самовихованні. Для того,щоб учні пов'язували свій власний життєвий шлях з моральними цінностями та суспільною орієнтацією, старшокласники, керуючись хрестоматією моральних цінностей людства, що весь час наповнювалася, проводили збори, диспути, засідання клубів, створюючи живильну основу для переростання знань у переконання[159,с.93].

У Павлиській школі у старших класах склалися особливі підходи до виховання юнаків і дівчат. Поза увагою школи не залишалося і виховання майбутнього батька і майбутньої матері, їх підготовка до цієї місії. Підготовча робота проводилась уже в старших класах: і через навчальний процес, і через позаурочну та позакласну роботу. Проводжаючи випускників у доросле самостійне життя, В. О. Сухомлинський давав їм такі настанови: думайте, сперечайтесь, відстоюйте свої ідеї, живіть багатим духовним життям,обмежуйте

свої бажання, любіть людей, боріться проти зла і не миріться з неправдою, шукайте свій шлях у житті, думайте про інших, будьте совісними, страждайте в ім'я високих ідеалів, будьте добрими чоловіками й дружинами, матерями і батьками, піклуйтесь і бережіть свою батьківщину, віддавайте їй усі сили [159, с.95].

Треба урахувати співвідношення навчальних і виховних цілей. Одні види праці були для оволодіння знаннями, вміннями, навичками; інші мали виховну мету – сформувати моральні поняття, переконання, звички, збагатити життєвий досвід. На думку В. О. Сухомлинського, праця набуває пізнавальний характер не тільки тоді, коли учень працює за партою або книгою, але й тоді, коли виконує досліди на пришкольній ділянці, лабораторні роботи з фізики та хімії, вимірювальні роботи на місцевості, під час навчальних екскурсій.

Використання технічних засобів праці вимагало вдосконалення умінь і навичок, пов'язаних з роботою рук і відповідно більш високої культури ручної праці. Проектування, монтаж, підгонка деталей і вузлів, настроювання, регулювання – вся ця різноманітна робота, яку учні виконують протягом усіх років навчання в школі, веде їх від ручних навичок до вмілого управління складними знаряддями праці, – зазначав В. О. Сухомлинський.

У Павлівській середній школі ще в 60-ті роки ХХ століття було введено вивчення кількох спеціальностей з виробничого навчання: механізатор сільського господарства широкого профілю, механізатор-тваринник, слюсар-ремонтник, водій. Обрані спеціальності відповідали потребам місцевих виробництв: автомобільному, «Сільгосптехніки», колгоспу, Крюківського вагонобудівного заводу [1].

Вчителі повністю забезпечували науковий і методичний рівень викладання предметів спеціального циклу. На уроках вчитель автосправи В. Компанієць (мав педагогічну спеціальність вчителя математики та спеціальну технічну підготовку) систематично використовував плакати, вузли і деталі. Теоретичні заняття проводили в автокласі, практичні – на полігоні, де учні вчилися практичному водінню на легковому і вантажному автомобілях. Учні 11 класу повністю

засвоювали програмний матеріал і успішно складали іспити з автосправи. Учні 11 класу працювали «інструкторами» з учнями 9 класу.

Тракторну справу викладав учитель А. Барвінський – математик, який мав і спеціальну технічну підготовку. Він вдало реалізував принцип політехнізму при вивченні учнями трактора і сільськогосподарських машин, змістовно проводив як теоретичні, так і практичні заняття.

Агротехніку читав агроном А. Самков – завуч з виробничого навчання. Він впроваджував у навчальний процес досягнення агробіологічної науки. Підтримував постійні зв'язки з вченими науково-дослідного Інституту овочівництва і картоплі.

Учнівська виробнича бригада на закріпленій земельній ділянці площею 32 гектари вирощувала такі культури: озима пшениця – 10 га, кукурудза – 10 га, соняшник – 5 га, картопля – 2 га, просо – 2 га, цукровий буряк – 1 га, овочі – 2 га. Значну роботу з програми виробничого навчання проводили також у теплиці, агролабораторії, шкільному саду. З усіх предметів виробничого навчання у 9 – 11 класах навчальні плани і програми виконувалися якісно і в повному обсязі.

Про позитивний вплив виробничого навчання на загальне формування учнівської молоді свідчили такі факти: дирекція та відповідальні працівники Крюківського вагонобудівного заводу, відділення «Сільгосптехніка» неодноразово відзначали, що випускники Павлівської школи, працюючи на цих підприємствах токарями, слюсарями, лаборантами, водіями, добре застосовують набуті в школі знання і практичні уміння у виробничій діяльності, володіють навичками культури праці і спілкування, мають інтерес до вищої освіти, а вступаючи у ВНЗ, добре навчаються; як фахівці ініціативні, вносять раціоналізаторські пропозиції. Такі успіхи у підготовці випускників школи до практичної виробничої діяльності були забезпечені завдяки психологізації навчального процесу, старанного виконання трудових завдань, кваліфікованій профорієнтаційній роботі, належної навчально-технічної бази, участі учнів у різних гуртках, наукових товариствах, конкурсах.

В одних випадках їх отримували в процесі самої роботи (вироби гуртків технічної творчості). В інших випадках праця була підготовкою для одержання матеріальних результатів найближчим часом (підготовка ґрунту для посіву озимої пшениці) або була умовою їх отримання у більш віддаленому часі (роботи з підвищення родючості ґрунту). Нерідко праця не мала очевидних матеріальних результатів, а збагачувала життя духовними цінностями (турбота про хворого). Поряд з короткочасними трудовими завданнями у житті шкільного колективу використовувалися також завдання, розраховані на кілька років: вирощування саду, винограднику, лісу. В обох випадках, коли матеріальні результати були розподілені як предмети споживання або належали всьому суспільству, – праця мала важливе виховне значення.

У трудовій діяльності школярів поєднувалися два виду праці – безкоштовна і платна. Оскільки діти отримують більше суспільних благ, то відповідальність вихователів полягає в тому, – зазначав В. О. Сухомлинський, – щоб учні це усвідомлювали також, як і необхідність у шкільному житті безкоштовної праці на загальну користь. Індивідуальна оплата праці повинна поєднуватися з вихованням почуття обов'язку перед батьками, що сприятиме усвідомленню цієї відповідальності та самостійного трудового життя.

У процесі роботи в учнів виховували ініціативу, працьовитість, здатність сприймати і творити красу навколо себе. Саме у Павлиші ще за життя педагога-гуманіста були розпочаті чудові трудові традиції: створено Сад Матері, куточки краси, куточок лісу на території школи, виноградник, чудова оранжерея, ягідники, пришкільні дослідні ділянки [143].

Діти створювали добробут для себе і для суспільства, і при цьому самі удосконалювалися і фізично, і духовно. Кожен клас в першу осінь свого шкільного життя садив свій кущ троянд і доглядав за ним. Кожен колектив мав власний куточок краси на шкільній території – квіти, частину яких з настанням холодів діти пересаджували у теплицю, бузок, виноград, персики. Праця дітей була одночасно і естетичною творчістю. А оскільки вона була безкорисливою,

працею, що облагороджує, то естетична оцінка результатів праці поєднувалася з моральною оцінкою особистості.

Багато видів дитячої праці були синтезом творчості та прикладного мистецтва (випилювання, випалювання, ліплення, вишивання тощо).

Поряд з вимогами технології при роботі в майстерні, в теплицях, на навчально-дослідній ділянці, у полі від учнів було потрібно творити красу, що формувало почуття прекрасного.

Слухати музику природи з ранньої весни до пізньої осені діти приходили на пасіку, яку обрамляли медоносні рослини. Вони з'являлися з учителем у тихі ранкові і вечірні години. Слухати музику природи для кожного вихованця ставало необхідністю; творчість і краса входили в духовне життя дитини, ставали потребою, яка підкріплювалася намаганням якомога красивіше, яскравіше сказати про те, що дитина відчуває, бачить, переживає.

Естетичною творчістю діти з вчителями займалися на навчально-дослідній ділянці, у теплиці і у кабінеті живої природи. Рослини підбиралися так, щоб ділянки зеленіли до глибокої осені. До морозів цвіли осінні квіти. У теплиці своєю красою захоплювали хризантеми, проліски, конвалії.

В. О. Сухомлинський був переконаний у тому, що учні повинні захоплюватися красою у всіх її проявах. Але провідне місце в його педагогіці відведено красі праці творіння, яка супроводжується переживаннями почуття радості як основи діяльності колективу школи та індивіда.

Ідея радості праці супроводжувала індивідуальні і колективні зусилля, напруження, зосередження, що спрямовані на виконання різних трудових завдань в будь-який час року. Дитинство і юність не повинні бути постійним святом, – зазначав педагог, – якщо немає трудової діяльності, посиленої для дітей, для дитини залишається недоступною і радість праці. У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук, яку В. О. Сухомлинський написав у Павлиші, він писав: «Режим школи повинен бути режимом праці і поваги до праці» [101, с. 413]. І далі педагог зазначає, що «не можна пройти повз фактів, які свідчать про невідповідність багатьох учнів до трудового життя.

Йдеться не про те, що школа не дала учням практичних навичок, необхідних для роботи на фабриці, заводі або у колгоспі. Йдеться про формування характеру наших учнів, виховання палкого бажання працювати. Це значною мірою важливіше, ніж придбання конкретних практичних навичок у стінах школи. Директори середніх шкіл можуть навести багато прикладів того, як учень, добре оволодівшись знаннями і практичними навичками у межах програми, у житті виявляється нездатною до праці людиною» [101, с. 470]. Тому, на думку В. О. Сухомлинського, для успішного вирішення цих складних проблем директор школи повинен керувати всім шкільним життям: плануванням, організацією режиму, створенням традицій, навчально-виховною роботою на уроках, позакласною, методичною роботою, роботою з батьками.

Педагог підкреслював, що не можна задовольнятися кількісними показниками роботи, яку виконали учні. Важливі не стільки результати учнівської роботи, скільки виховна роль праці. У житті школяра фізична праця має стати щоденною – тільки за цієї умови учень відчує її привабливість, красу. Відчуття краси фізичної праці повинно виховувати так, як відчуття краси творів мистецтва та явищ природи.

Тільки відчувши красу фізичної праці, учень буде поважати цю працю і людей фізичної праці, буде розуміти її ціну.

Важливою формою підготовки учнів до практичної діяльності В. О. Сухомлинський вважав виробничі екскурсії, які дають можливість учням не лише побачити різні машини, але й поспостерігати за їхньою роботою, дізнатися, як вони полегшують працю людини. Він розробляє рекомендації з підготовки та проведення виробничих екскурсій на об'єкти з новою технікою, прогресивними технологіями, належною організацією праці [101, с. 483].

Наскільки значну роль мала праця в педагогічній системі В. О. Сухомлинського, свідчать його думки, викладені у статті «Розум і руки»: «У процесі трудової діяльності учні поступово набувають такі якості розуму, як широта думки, вміння охоплювати складну взаємообумовленість явищ, знайти головну, вирішальну ланку, підпорядкувати зусилля розуму і рук певним

здумам... Велике виховне значення має об'єднання в одному обличчі конструктора – творця задуму і виконавця роботи» [146, с. 84].

У статті «Романтика сільськогосподарської праці» В. О. Сухомлинський наводить приклади зі шкільного життя, які підтверджують, що в процесі навчання на уроках трудової підготовки дітей здійснювали з раннього шкільного віку. Учні п'ятого класу, працюючи з вчителькою біології О. Степановою на пришкільній ділянці, вперше отримували наочні уроки правильної і неправильної обробки ґрунту». При вирощуванні кукурудзи вся робота, – а вона була нелегкою і не завжди приємною – набувала забарвлення доброї, цікавої, захоплюючої справи – 169 гнізд на одній сотій гектара дали 43,5 кг качанів кукурудзи, що у перерахунку на гектар становить 4350 кілограмів. Це була справжня романтика праці», – зазначає педагог [148].

У цей період він розробляє і перевіряє на практиці наукові та організаційно-методичні засади суспільно корисної праці учнів в умовах сільської школи [150], виховної ролі продуктивної праці [148], підготовки школярів до трудової діяльності [144], виховання в учнів любові і готовності до праці [152].

У статті «Підготовка учнів до трудової діяльності» В. О. Сухомлинський розкриває зміст і форми трудової підготовки учнів. «Починаючи з 1952 року, всі школяри – від першого до десятого класу – за заздалегідь складеним планом працюють в колгоспі. Керують ними вчителі. Життя показало, що це найбільш доцільна форма трудового виховання» [144].

У статті «Радість праці» педагог розглядав радість як компонент інтегральної якості особистості – потреби у праці. «У юнаків і дівчат виховується багато потреб, і, на жаль, дуже погано виховується найважливіша з них – комуністична потреба у праці. Так, саме комуністична потреба. Я вважаю, що це – глибоко особистий, душевний потяг до праці для людей» [154].

Для цього у Павлиській школі використовували найрізноманітніші трудові завдання: збір насіння плодових і декоративних рослин, посів їх на схилах ярів і балок; відновлення родючості ґрунту; вирощування зернових і технічних культур; робота на шкільній кролефермі. У педагогічному колективі реалізували принципи

раннього прилучення школярів до продуктивної праці в аспекті її суспільно корисної спрямованості; систематичності і безкорисливості, безкоштовності праці. У системі роботи школи діяло правило: кожен колектив учнів за роки перебування у школі повертає родючість гектара землі [137].

Цьому сприяла система трудових завдань, яка реалізувалася в Павлиші, починаючи з піонерських загонів. Успішних результатів досягали завдяки конкретності трудових завдань, колективним зобов'язанням ланок, духу змагальності, колективної і індивідуальної відповідальності. А також завдяки допомозі вчителів і колгоспників. Юнаки працювали протягом 3 - 4 годин, а потім купалися, ловили рибу, каталися на човнах. Праця школярів оплачувалася. Її результати були досить істотними. У 1957 році за літо вони заготовили 14 кілограмів насіння огірків та 3 кілограми насіння помідорів, провели додаткове запилення кукурудзи на площі 7 гектарів, зібрали 1,5 кілограма насіння цибулі, 1 кілограм насіння буряків, 330 кілограмів колосків пшениці, пропололи 1,5 гектара саджанців, заготовили очерету на 600 щитів для снігозатримання. Кожен учень виробив у колгоспі по 6 - 8 трудовнів.

Ефективною формою організації праці педагог вважав ланку, яка об'єднувала невелику кількість дітей (7 – 10 чоловік), які мали спільні колективні та індивідуальні інтереси, схильності, симпатії один до одного. Саме в ланці учні придбали досвід колективної діяльності.

Колектив Павлиської школи раціонально використав можливості виробничого оточення для ознайомлення учнів з механізацією сільськогосподарського виробництва. За роки навчання в старших класах кожен учень міг оволодіти робітничою спеціальністю. «Ми глибоко переконані в тому, – писав В. О. Сухомлинський у статті «Машини і люди», – що оволодіння робочою спеціальністю в процесі праці, в умовах виробничого оточення нинішнього села, стало найбільш доцільною системою трудового виховання і політехнічної творчості» [139]. Ефективно використовувалося сусідство школи з великими підприємствами, гідроелектростанціями, дослідною сільськогосподарською станцією. Вчителі застосовували їх як осередки науки, знань, трудової

майстерності, які суттєво впливали на рівень запитів школярів, зростання трудової культури, зміст і характер позакласної роботи.

Роль організатора і вихователя в процесі продуктивної праці учнів покладалася на класного керівника, який був знайомий з основами агротехніки. Наприклад, класний керівник О. Степанова вміло використовувала сільськогосподарську роботу з виховною метою. Вчителька захоплювала учнів працею, розкриваючи її значимість і послідовність виконання операцій при вирощуванні рослин. Слово вчителя і демонстрація операційно-технологічного процесу створювали учням умови для пошуку. Вони набували практичні знання з правильної обробки ґрунту, дізнавалися про догляд за рослинами, методи запобігання пошкодженню рослин посухою та шкідниками. При вмілому педагогічному керівництві, професіоналізмі вчительки учні захоплювалися нелегкою сільськогосподарською працею, виявляли старанність і ініціативу [109].

В. О. Сухомлинський своєю новаторською педагогічною діяльністю, рівнем інтелекту, загальною і педагогічною культурою, громадянською позицією, духовністю, дивовижною працездатністю, організованістю і відповідальністю, а також відкритістю, доступністю мав великий вплив на розвиток творчого педагогічного потенціалу колективу школярів і вчителів. Як майстер, він чітко і безпомилково визначав перспективний розвиток вчителя, він запалив чимало яскравих педагогічних зірок, і це закономірно, бо його чудовий світ був сповнений любов'ю до дітей, людей, життя.

Протягом багаторічного експерименту В. О. Сухомлинський створив дієву виховну систему, науково обґрунтовану філософським осмисленням педагогічного процесу. У ній чітко визначено перспективу поступового розширення громадянського бачення світу – «від сім'ї, школи, колгоспу, села, району, області до горизонтів країни, Батьківщини» [138, с. 586]. Ми, як зазначав Василь Олександрович, добиваємося того, щоб у школярів «боліло серце за те, що відбувається навколо них, щоб вони з дитинства «пережили, відчули громадянські радощі і громадянські неприємності», прагнемо у кожного учня «пробудити громадянську гідність» [105].

Юнаки і дівчата керують технічними та сільськогосподарськими гуртками учнів молодшого та середнього шкільного віку. Піонерська і комсомольська організації, тимурівські ланки і групи створювали різноманітні трудові самодіяльні колективи у Павлиській середній школі, праця яких «надихалася громадськими ідеями».

Особливу роль у вихованні грали самодіяльно-творчі та ігрові відносини. У самодіяльно-творчих об'єднаннях відбувався обмін духовними цінностями, який давав естетичне задоволення, насолоду його учасникам. Під час походів, екскурсій, ігор, змагань, відпочинку, старші учні керували такими об'єднаннями, в яких відбувалася різноманітна діяльність, а також драматичними, хоровими, балетними колективами молодших школярів, гуртками живопису, скульптури, різьблення, художнього вишивання тощо. Світ людських взаємин дуже складний: це дотримання встановлених і закріплених традиціями звичаїв сімейного життя, необхідність виконувати правила, які регулюють поведінку, стимулюють і водночас обмежують потреби, розвивають інтереси. В цих середовищах дитина отримує уроки громадянськості. Але всі ці взаємини – «лише азбука, перші елементарні уроки громадянськості», – стверджував Василь Олександрович [140, с. 449 - 450].

В умовах сільської місцевості орієнтація здійснювалася на відповідну виробничу діяльність. У зв'язку з цим, основними напрямками продуктивної праці учнів були: самообслуговування; праця на навчально-дослідній ділянці; праця у шкільному саду, теплиці, винограднику, пасиці; праця у відділенні молочнотоварної колгоспної ферми, розташованої недалеко від школи; праця пов'язана з ремонтом та будівництвом школи; електротехнічні роботи; обслуговування сільськогосподарської техніки; праця старшокласників на тракторі під час літньої практики; праця на токарних, свердлильних та фрезерних верстатах у майстернях.

В той же час цей педагог вважав, що у учнів є готовність свідомо виконувати будь-яку роботу, необхідну для суспільства. Але це моральна якість саме є результатом виховання: вихованець може стати свідомим трудівником,

готовим виконувати будь-яку потрібну роботу, тільки після того, як він навчиться усвідомлювати необхідність виконувати самі непримітні трудові операції. А цього можна досягти лише у тривалій, цілеспрямованій виховній праці [76, с. 329].

За ініціати́ви В. О. Сухомлинського у школі діяло 40 гуртків, у яких учні поєднували зусилля розуму і рук. Старшокласники виконували цілу низку завдань, співпрацюючи з обласною дослідною станцією та науковими інститутами в галузі біології, рослинництва, садівництва. У школі був доцільний інтелектуальний фонд навчальних приміщень (навчальні кабінети з високотехнологічним обладнанням). Функціонували різноманітні учнівські об'єднання – навчальні (предметні), дослідницькі, виробничі, суспільно-корисного спрямування. Традиційно в Павлівській середній школі старшокласники могли оволодіти технічною справою (керування трактором чи автомобілем), усі учні брали участь у благоустрої селища, деревонасадженнях, виготовленні навчальних посібників чи приладдя для кабінетів у школі. Ці заходи створювали умови для самореалізації учнів як суб'єктів трудової діяльності, професійного самовизначення особистості кожного школяра.

В. О. Сухомлинський домагався, щоб кожен учень досяг у своїй улюбленій справі значних успіхів. Шлях до успіху, за В. О. Сухомлинським, йде зазвичай через тривалі пошуки, учень пробує свої сили в різних справах, опановує багатьма вміннями, але якщо його успіхи в чомусь одному не вийшли далеко за межі того, що в його віці є звичайним, що часто зустрічається, це означає, що він до цих пір ще не знайшов свого шляху. Значний успіх – це не просто задовільне, хороше або відмінне виконання того, що доступно кожному. Кожен може відмінно зробити лінійку або змонтувати модель генератора – одному для цього треба більше вправ, другому – менше. Але для того, щоб праця стала улюбленою справою, захопленням, необхідний успіх, який перевищує найвищі вимоги, прийнятні для всіх учнів даного віку. Ось такий успіх він називав значним. Наприклад, всі учні VI-VII класів вміють добре прищеплювати бруньку культурного сорту плодового дерева до дички, і відмінне виконання цієї роботи в цьому віці зовсім не вважається значним успіхом. Але якщо в цій справі досяг майстерності учень III-

IV, а тим більше II класу, це вже значний успіх [140, с. 354]. Успіх трудового виховання В. О. Сухомлинський вважав досягнутим тоді, коли дітей доводилося насильно примушувати йти додому.

В. О. Сухомлинський високо оцінював можливості трудового виховання у становленні особистості школяра, навіть у розвитку складної і тонкої сфери почуттів і емоцій зумів досягти вражаючих результатів. Життя Павлиської школи неможливо уявити без щоденної, багатопланової, необхідної і звичної трудової діяльності дітей, в якій досягалось ефективне вирішення ідейних, інтелектуальних, етичних, естетичних, емоційних виховних завдань насамперед тому, що праця для вихованця була особистісно значущою справою, натхненною моральністю, красою, творчістю.

Досвід трудового виховання школярів, показаний у працях В. О. Сухомлинського, чудовий тим, що всі учні Павлиської середньої школи були включені в активну трудову діяльність протягом усіх років навчання в школі. В. О. Сухомлинський розробив психолого-педагогічні основи трудового виховання школярів в різних видах трудової діяльності, переконливо довівши, яким чином формується позитивна мотивація до будь-якого виду праці у кожного школяра. Він розкрив зв'язок між мотивацією і вибором способу дії в конкретних умовах повсякденної праці, здійснюваного учнями послідовно, за певною системою, розробленою педагогічним колективом [54].

Однією з форм підготовки школярів до життя були бесіди про громадянськість, які проводилися (не більш як дві на чверть) протягом навчання дітей у школі з першого по десятий клас. «Виховне значення бесід про громадянськість у тому, що вони викликають у вихованців бажання бути хорошими, справжніми людьми». Мета цих бесід полягала в тому, щоб донести до учня «розуміння величі, духовної краси, героїзму, благородства, вірності високим ідеалам і на цій основі затвердити почуття самоповаги і великої відповідальності за все, що він робить зараз і що належить йому зробити у майбутньому» [140, с. 454].

Розповіді про громадянськість В. О. Сухомлинський називав бесідами. У них найчастіше йшлося про життя, боротьбу, про героїв Великої Вітчизняної війни, про речі, які повинні не тільки «зворушити, схвилювати, але і вразити, взяти за живе». Вчителі прагнули донести до свідомості учнів моральну красу та мужність не тільки тих, чиї імена відомі всьому світу, але і громадян свого села, району. Таке розкриття громадянськості мало велике виховне значення.

Для кожного віку (молодшого, середнього, старшого) готувалася своя програма бесід про громадянськість. Це матеріал про найбільш дорогоцінні моральні багатства, без осмислення і переживання яких неможливе життя у світі ідей. Причому розповідь про громадянськість має бути стимулом для роздумів і пошуків. Видатний педагог звертався до вихователів із закликом: «Створіть свою Хрестоматію громадянського виховання!».

Для кожного віку (молодшого, середнього, старшого) готувалася своя програма бесід про громадянськість. Це матеріал про найбільш дорогоцінні моральні багатства, без осмислення і переживання яких неможливе життя у світі ідей. Причому розповідь про громадянськість має бути стимулом для роздумів і пошуків. Видатний педагог звертався до вихователів із закликом: «Створіть свою Хрестоматію громадянського виховання!».

Підготовку до життя В. О. Сухомлинський забезпечував організаційно-педагогічними факторами; до них він зараховував навчальний процес у середній школі, різноманітну позакласну і позаурочну діяльність, а також, що було в той час новим, – навколишнє середовище, тобто те середовище, яке безпосередньо оточує учнів (батьки, друзі, вулиця, село), педагогізуючи його, використовуючи природні ситуації, а також створювати їх штучно для демонстрації тих чи інших морально-етичних колізій. Важливе місце в цьому процесі В. О. Сухомлинський відводив учителеві, як зразка, провідника і носія моральних цінностей, а також батькам і громадській думці.

Особливо велику увагу В. О. Сухомлинський приділяв навчально-методичному забезпеченню процесу підготовки до життя, тобто форм, засобів і методів, які наповнені багатьма інноваційними рішеннями і знахідками. Це і

«Уроки мислення», які він проводив на природі, спонукаючи дітей до спілкування, діалогічності, комунікації (духовна єдність, взаємодопомога, відкрита доброзичливість); розвиток дитячого мислення, пропонуючи їм власні оповідання на морально-етичні теми; розвиток шкільних традицій морально-етичного наповнення («Свято Матері», «Свято Першого врожаю» та ін.), які докладно описані в його творах і введені в плани роботи керованої ним школи. Особливе місце тут займає педагогічна етика як стрижень, навколо якого формується не лише моральна проблематика, але і шкільний навчально-виховний процес. Технологічність пропонованих методик дає сьогодні можливість його ідеям виступити джерелом інтерпретації, певною моделлю шкільного морального виховання.

2.3. Творче використання досвіду В.О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя в сучасних загальноосвітніх закладах України

Сучасна освіта звернена до особистості учня. Сьогодні головне завдання школи – не просто озброєння дитини багажем знань, а підготовки її до самостійного життя. Життя ж очікує від сучасної школи громадянина з цілісними особистісними рисами, високим рівнем соціальної активності, умінням бачення проблем, готовності діяти для їх розв'язання.

Суттєвою проблемою сучасного суспільства можна вважати цілковито його інфантилізацію. Як зазначає А. Серьогіна, сучасні юнаки та дівчата пізно дорослішають, результатом чого є інфантилізація школи і суспільства. На громадянську інфантильність підростаючого покоління, що розвивається слід звернути особливу увагу, а неприйняття молоддю цінностей старших, пошук свого шляху, заснований на нігілістичному відношенні до досвіду, не можуть сприяти правильній лінії поведінки в реальному дорослому житті[94].

У даному контексті подолання цього явища має бути засновано на формуванні у молоді соціальних компетенцій, які утворюють особистість, здатну

безконфліктно, продуктивно та щасливо існувати в дорослому житті і які потрібні для сучасних юнаків та дівчат, що вступають у доросле життя.

Підготовка учнів сучасної середньої школи до дорослого життя вимагає того, щоб кожна дитина, юнак, дівчина були правильно зорієнтовані як в соціальному, так і в професійному напрямі суспільного буття. Ця орієнтація вимагає того, щоб випускники школи мали необхідний перелік соціальних та професійних компетенцій, які дадуть їм змогу повноцінно адаптуватися до реальних умов дорослого життя.

Постає питання: чи може сучасна загальноосвітня школа підготувати дитину до дорослого життя? Що для цього потрібно? Яке завдання сучасної школи?

Перш ніж відповісти на ці питання, треба розібратись, в якому стані знаходиться сучасний освітній процес. Помічаємо, що майже у всіх школах ситуація однакова: діти на уроках отримують безліч різної інформації, так би мовити вони виступають пасивними споживачами інформації з різних навчальних предметів та дисциплін. Це викликає підриєв фізичних сил дітей, перевтому, байдужість та не цікавість до вивченого матеріалу. Звісно, що школа з таким освітнім процесом не зможе підготувати дитину до життя в усіх його проявах як майбутню людину-громадянина, працівника, професіонала, батька та матір. Ця проблема стоїть надто гостро у наш час. В сучасній загальноосвітній школі потрібен цілісний освітній процес, який зможе забезпечити цілісний розвиток особистості. Що означає цілісний освітній процес?

За словами Б. Наумова: "Ми виходимо з універсальної формули поліцентризму в освіті, яка включає в себе пізнання, працю і гру. Тільки пізнання при всій значимості цієї категорії недостатньо для організації цілісного освітнього процесу, оскільки це приводить лише до інтелектуального споживання. Через те необхідно організовувати працю так, щоб вона була різноманітною: фізичною, інтелектуальною і обов'язково творчою на благо людей, суспільства.

Проблема різнобічної підготовки школярів у сучасній школі нерозв'язана. А життя динамічно розвивається, ставить питання не тільки трудової, але й поліцентричної підготовки молоді, під якою ми розуміємо цілісний розвиток

особистості в різноманітних видах діяльності і спілкування школярів, організація яких може і має привести до створення цілісного освітнього процесу: навчання, виробнича праця, фізичний розвиток, соціальна, ігрова, естетична, побутова та екологічна діяльність, спілкування, культурне дозвілля на основі свободи вибору" [71, с. 4].

Тому в основу школи повинен бути покладений план навчально-виховної діяльності, а не тільки навчальної. Метою навчання і виховання повинна стати поліцентрична підготовка школярів, тобто багато профільна організація розвитку внутрішнього світу і творчих здібностей особистості школяра як цілісності [71, с. 6].

Фундамент цілісного розвитку особистості як основи підготовки до життя був закладений в Україні видатним педагогом В. О. Сухомлинським. Він створив оригінальний досвід навчання і виховання дітей у Павлиській середній школі Кіровоградської області України, якою він керував більше 20-ти років.

Досвід В. О. Сухомлинського для вирішення цього завдання важко переоцінити, оскільки педагогічна система, створена видатним українським педагогом-новатором являє собою унікальний засіб формування цілісної особистості, яка може творчо і продуктивно працювати, на засадах високої моралі створювати сім'ю та виховувати дітей, піклуватися не тільки про власні інтереси, але і активно впливати на ті суспільні процеси, які відбуваються в оточуючому мікро- і макросоціумі, бути в повному розумінні цих слів – людиною і громадянином.

Цей досвід цікавий тим, що в умовах середньої школи 60-70хх років В. О. Сухомлинський намагався досягти повноцінного навчання і виховання учнів, створити школу радості, духовно близького спілкування сільських учнів з природою, з навколишнім світом, з людьми. Він створив оригінальні центри виховання: куток Мрій, сад Здоров'я, кімнату Казок, острів Див, куток Краси, Пташину здравницю, алею Героїв. [70, с.27]

Досвід створення цих центрів свідчить про реальні можливості організації цілісного педагогічного процесу у масовій сільській школі, звичайно, при наявності розуміння і бажання такого підходу педагогом і дітьми.

У цілому, досвід В. О. Сухомлинського підтвердив необхідність організації цілісного педагогічного процесу в сільській масовій школі з численними центрами виховання, особливо показав ефективність вмілої роботи зі словом, з книгою для розвитку мислення учнів, їх духовного світу, моральності. В цьому неоцінима заслуга цього видатного мислителя, гуманіста-педагога з Павлиша.

З кожним роком ідеї В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя набувають все більшого значення у сучасних загальноосвітніх закладах. Розглянемо вплив ідей В. О. Сухомлинського в усіх закладах освіти.

Послідовник ідей В. О. Сухомлинського – О. Захаренко (1937-2002), який був директором Сахнівської середньої школи Корсунь-Шевченківського р-н Черкаської обл. Більше 30-ти років він віддав цій школі. Девіз школи, вистраджений багаторічною роботою пед. Колективу: "До серця дитини – через захопленість праці і навчання."

Тут були два основних центри, де в добре обладнаних приміщеннях проходили навчальні заняття біля 300-х учнів. Одне з приміщень прикрашало панно: "Школа – колыска щасливої долі", "Хай завжди буде мама", "Без праці не родить хліб, не цвітуть рози", "Без книги не має знань", "Людина без захоплень – не цікава людина", "Не можна і дня прожити без тривоги за Батьківщини". У шкільному будинку знаходились ігрова кімната, тут було багато різних силовімірів, ігор на точність для розвитку спритності і кмітливості. Учбові ігри: "Зоряне небо і контролюючі машини", "Романтик", "Кібернетик", учбові комп'ютери. В школі був створений центр позаурочної роботи. Це – музеї, з будівництва якого починалась школа Захаренка. В ньому п'ять експозиційних залів, кімнати для гурткової роботи, приміщення для виставок творчих робіт учнів, планетарій, обсерваторія, на даху між баштами – шкільний космодром. Поруч актовий зал на 200-ті місць. Також був створений навчально-оздоровчий комплекс – "Палац Здоров'я", в якому – спортивно-оздоровчі споруди: літній і зимовий плавальні

басейни, спортивний зал, тир, стадіон, спеціалізовані військово-технічні, спортивні кабінети. У школі створені навчально-виробничі майстерні, гаражі, кабінети по вивченні сільськогосподарської техніки. Є великий у 15-ть га колгоспний сад, оранжерея, дослідні ділянки. Тут ведеться справжня творча робота з дітьми, самопочуття дітей, їх захопленість, дослідницький творчий пошук, бажання більшості учнів принести користь навколишнім людям, рідному селу, своїй Батьківщині.

Успішно втілюється досвід В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя у Павлиській загальноосвітній школі I-III ступенів, яка носить ім'я славетного педагога. Головна мета цієї школи полягає в тому, щоб виховати своїх учнів справжніми Людьми. Цьому сприяють вся система роботи школи, діяльність кожного педагога. Настанови В. О. Сухомлинського про те, що школа тільки тоді стає вогнищем культури, коли в ній панують культ Вітчизни, культ Людини, культ Матері, культ Книги, культ Рідного Слова, покладені в основу діяльності кожного вчителя[43, с.228].

За багато років уже після смерті великого педагога Павлиська школа підготувала до життя сотні юних громадян-трудівників нашої держави, які стали справжніми людьми, досягли вагомих успіхів у своїй роботі, прославили її ім'я. Роками склалася в школі система виховної роботи, вона коригувалась і змінювалась з часом, але основа її – заходи, започатковані В. О. Сухомлинським[43, с.228].

Нинішній педагогічний колектив творчо розвиває традиції школи, які були засновані Василем Олександровичем. Це – проведення шкільного свята врожаю для учнів початкових класів, якому передуює велика підготовча робота по вирощуванню хліба, складання казок учнями початкових і середніх класів, проведення шкільного театралізованого життя свята казки, на якому інсценізуються одна з казок В. О. Сухомлинського та краща з учнівських казка з кожного класу, свято квітів, чітка система планування роботи школи – складання тижневих планів, проведення шкільного огляду художньої самодіяльності, виставки учнівських виробів, система роботи по моральному та патріотичному

вихованню, велика кількість туристичних поїздок, змістовні трудові традиції, продумана робота з батьками, вчителями та інші [43, с.228-229].

Усім павлишанам відома одна з трудових традицій школи, яка передається роками від старших поколінь молодшим: кожен учень школи зобов'язаний відпрацювати літом протягом трьох днів по впорядкуванню шкільного подвір'я, догляду за зеленими насадженнями на території школи.

Одна з нових традицій – подарунок випускників школі, яка полягає в тому, що випускники висаджують на згадку про себе кущі троянд. Так всі намагаються перетворити територію школи в квітучий сад, про що мріяв В. О. Сухомлинський.

Як і раніше, вчителі школи наполегливо працюють над тим, щоб всі учні мали міцні знання, виростили розумними, щоб кожен вчився в міру своїх можливостей, сповна реалізував свої здібності [43, с.229-230].

Ще один навчальний заклад, в якому втілюються педагогічні ідеї щодо підготовки до життя, це Олександрійське педагогічне училище ім. В. О. Сухомлинського. Училище ставить завдання – закласти підвалини основ наук, сформувати у молодого спеціаліста початкові навички до наукових пошуків в педагогічній діяльності[43, с.235].

В. О. Сухомлинський одним із перших серед педагогів висунув як пріоритетні загальнолюдські норми моральності, багато писав про виховання гуманності, людяності через творення добра, про виховання співчутливого ставлення людини до людини. Найбільша людська радість, за словами В. О. Сухомлинського, – це жити для людей. Святим обов'язком для вчителя він вважав збереження народних традицій, кращі з яких мають увійти в душу вихованців, стати їхнім святим обов'язком. При підготовці майбутніх педагогів широко використовуються саме ці надбання відомого вченого[43, с.236].

Проголошені В. О. Сухомлинським культ Рідної Землі, культ Матері, культ Хліба та моральні заповіді теж органічно увійшли в систему навчально-виховної діяльності училища. Протягом багатьох років в училищі проводяться Свято матері, Свято природи, Свято рідної мови, Свято книги, Свято казки, День добра

та милосердя. Надзвичайно яскравим та урочистим є свято хліба, девізом якого стали слова "Не забувай про хліб".

В. О. Сухомлинський вважав казки духовним багатством народної культури і зазначав, що дитина за змістом казки пізнає серцем життя народу. В училищі обладнана чудова кімната казок, відбуваються таємничі, чарівні дії під час свята казки, виступи лялькового театру [44, с.237].

Педагогічний колектив училища убачає своїм завданням у подальшому ретельно вивчати та впроваджувати у систему підготовки молодого спеціаліста багатство невмирущої спадщини пависького Вчителя, педагога-гуманіста.

Цікавим є досвід Українського коледжу ім. В. О. Сухомлинського у м. Києві. Директор коледжу – член-кореспондент НАПН України, кандидат педагогічних наук В. Хайруліна. У цьому навчальному закладі втілено досвід В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до дорослого життя. Це виражається в тому, що заклад має ранню профілізацію та профорієнтацію. Головними завданнями коледжу є:

- виховання і навчання на основі природних задатків учнів;
- формування свідомої, самодостатньої, активної, успішної та корисної для суспільства особистості та громадянина;
- розкриття і розвиток творчих здібностей коледжан;
- професійна підготовка випускників коледжу з високою громадянською позицією;
- забезпечення учнів необхідними знаннями загальноосвітньої школи;
- формування у коледжан безпечної поведінки, навичок здорового способу життя, усвідомлення ними відповідальності за власне життя та здоров'я.

Духовною та науково-теоретичною основою діяльності педагогів коледжу є творча спадщина В. О. Сухомлинського.

Головним завданням педагогічного колективу коледжу є піднесення особистості, спрямоване на розкриття природних здібностей, розвиток інтелекту та формування духовності учня.

Наповнюючись ідеями В. О. Сухомлинського, теплом творчості, радістю пошуків та добром – основою життя, – педагоги прагнуть розбудити у вихованців інтерес до пізнання світу; розвивати природні здібності дитини й плекати інтелектуальний потенціал; сприяти освітнім потребам юних громадян держави; озброюючи життєво необхідними знаннями, одночасно формувати у молоді міцні уміння, навички; піднести особистість, підготовлену до життя у демократичному суспільстві[44, с.240].

У загальноосвітній школі I-III ступенів №17 м. Кіровограда творчо використовується педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського. Тут уміло формується знання, уміння і практичні навички, тісно поєднується навчання з продуктивною працею на уроках трудового навчання. Вчителька М. Дернова вміло й наполегливо вивчає своїх учнів, адже від її таланту, майстерності, відданості справі залежить, якими вони вступлять в самостійне життя. Тому вчителька постійно піклується про виховання любові до праці, людей праці, готує їх до самостійного життя.

У 5-7 класах цієї школи значну увагу у вихованні цілісної і гармонійно розвиненої особистості відводиться заняттям з обслуговуючих видів праці, щоб добре підготувати учнів до праці, життя та виховання творчої активності.

В. О. Сухомлинський наполягав на тому, щоб були оптимальні умови для праці дітей, створення необхідної матеріальної бази, наявність робочих кімнат, тощо.

Тому у цій школі постійно піклуються про оснащення навчальних кабінетів, нагромадження дидактичного матеріалу, методичних розробок занять. В кабінеті встановлено швейні машини, обладнані всім необхідним: столи на 26 робочих місць, примірочна, місце для волого-теплової обробки швейних виробів.

Дуже активно ведеться кулінарна робота. На заняттях з кулінарії робота ведеться так, щоб кожен учень побував у ролі кухаря, офіціанта тощо.

У процесі трудових занять вчитель постійно працює над розвитком творчих здібностей учнів, прищепленням їм естетичного смаку. Адже, за словами В. О. Сухомлинського, будь-яке трудове заняття, яке ставиться перед учнями, має

не тільки матеріально-виробничий, але й естетичний смисл, пов'язаний з формуванням почуття прекрасного.

Вчитель Дернова М. прагне, щоб дати кожному учню моральну, розумову, практичну і психологічну підготовку до праці, розкрити в кожному з них індивідуальні задатки, нахили, здібності, щоб праця стала "смыслом життя, джерелом натхнення та радості", – як писав В. О. Сухомлинський.

У Комишуватській загальноосвітній школі Новоукраїнського району Кіровоградської області реалізується педагогічний досвід В. О. Сухомлинського щодо формування в дітей інтересу до сільськогосподарської праці, вивчення техніки, народних ремесл, охорони довкілля [43,с.87-88].

Проводяться уроки мислення на природі під назвою "Жива душа природи", свято "Прийом у юні хлібороби".

У школі багато гуртків, серед них є танці, вокал, музика, фольклор. Цілий рік готують школярів до свята врожаю: вирощують овочі на дослідній ділянці, готують костюми, поробки з природного матеріалу, складають казки, розучують дитячу оперу "Ходить гарбуз по горду", зустрічаються з хліборобами. Це свято – підсумок багатомісячної діяльності [43, с.27].

У Світловодській спеціалізованій загальноосвітній школі I-III ступенів Кіровоградської області №7, наслідуючи ідеї педагога-майстра, учителі прагнуть, щоб життя школярів було змістовним і цікавим. Традиційно в закладі проводяться творчі тижні, присвячені В. О. Сухомлинському. Складовими таких тижнів є круглі столи, педагогічні читання, уроки мислення в природі, складання казок, тематичні виховні години за творами для дітей Василя Сухомлинського. У школі проводяться свята Книги, Врожаю, Казки, Добрих справ, захоплююче проводиться виставка квітів "Шана вчителю-творцю" [43,с.5-6].

НВК "Бобринецька гімназія – загальноосвітня школа I-III ступенів здійснює компетентнісний підхід до формування особистісних рис громадянина України, розвиток духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, економічної, правової, трудової, політичної культури [48,с.11].

У Новоградівській загальноосвітній школі I-III ступенів педколектив працює над проблемою "Гуманізація навчально-виховного процесу на основі творчого провадження педагогічних ідей В. О. Сухомлинського". У школі організовуються родинні свята, свято Матері, Хліба, Врожаю, Книги, рідної мови, дні відкритих дверей. "Ми змогли створити школу здоров'я, радості, таку, яка відповідає вимогам сучасності. Ми готуємо не майбутніх громадян, а громадян майбутнього. Наша школа стала: для дітей – школою радості, для вчителів – школою творчості, для батьків – школою спокою. Наша школа – школа нового покоління, це теплий дім для дітей, в якому кожен відчувається потрібним, тим, кого люблять" [48,с24].

У Йосипівському НВК вся робота спрямована на моделювання досвіду творчої трансформації педагогічних ідей В. О. Сухомлинського. В основі роботи покладено положення гуманістичної педагогіки В. О. Сухомлинського, а саме: людина – найвища цінність, що визначає весь сенс виховання; любов до дітей – головний засіб навчально-виховного процесу; культ природи, природа як найважливіший засіб виховання почуття прекрасного і гармонії. [48,с.92-93]

Практичний досвід В. О. Сухомлинського, на жаль, залишається ще не такою красивою «обкладинкою» на тлі вітчизняної педагогіки. У першу чергу, труднощі нашої школи у відсутності цілісного образу, за яким здійснюється підготовка молоді до дорослого життя. У радянський час, безумовно, було зрозуміле соціальне замовлення, яке ставилося перед школою. І в рамках цього замовлення було формування образу людини, необхідного радянському, на той час, суспільству. Складається таке враження, що образ людини нашому суспільству не потрібен. Адже для виконання завдання школи важливий саме образ – вхідний – що маємо на вході і завершальний – що ми хотіли б мати на виході. Що ж ми маємо сьогодні? Відштовхнемося від слів В. О. Сухомлинського з листа до сина: «Сотні тисяч слів у нашій мові, але на перше місце я б поставив три слова: хліб, праця, народ. Це три кореня, на яких тримається наша держава» [125].

Ці слова актуальні і в наш час, оскільки дають змогу виділити основну мету підготовки сучасної молодії людини до дорослого життя – сформувати особистість, яка розуміє фундаментальні суспільні цінності, які є традиційними для українського народу, може, вміє та бажає працювати, є свідомим громадянином своєї держави.

Вирішуючи це завдання сучасні педагоги повинні залучати досвід В. О. Сухомлинського, і на нашу думку відкинути педагогіку інфантилізму, в протигагу цій педагогіці активно залучати вихованців до вирішення не лише учбових, але і соціальних питань, покладаючи на них відповідальність за власну поведінку, результати навчання та громадську позицію, співпрацюючи у вирішені цих питань на рівних.

Саме таким чином формується активна особистість, і це добре розумів В. О. Сухомлинський, який не підходив до молодії людини лише як до учня, а ставився до неї як до гідної поваги і підтримки соціально-природної істоти. У нього особистість молодії людини постає і як учень, і як син, і як онук, і як товариш, і як однокласник, і як працівник, і як патріот, і як громадянин.

Висновки до розділу 2

У даному розділі наголошується на тому, що у Павлиській середній школі була розроблена й застосована система самоосвіти й самовиховання, яка об'єднувала навчання й громадянську самоосвіту, виховання й самовиховання, що в сукупності спиралися на вже сформований на той час рівень людської гідності й самоповаги вихованця. Самовиховання як складне й системне явище стосувалося не лише моральності, а й навчання праці, дисципліни, фізичного розвитку, стосовно яких були розроблені програми, поради, визначені напрями дій, яких мав дотримуватися учень.

У процесі виховання майбутнього громадянина актуальності набували такі форми діяльності, як: лекційно-лабораторна система занять, практичних, творчих робіт, уроки творчої розумової праці, уроки самостійної роботи, диспути. Лекційно-лабораторна система уроків у старших класах, що склалась в Павлиші, передбачала таку методику розумової праці: застосування уже набутих знань для «здобування» нових; самостійний аналіз фактів, предметів, явищ; самостійна розробка, уміння застосовувати знання, виконання практичних завдань і уміння досліджувати явища та процеси. Самостійне дослідження практично-орієнтовного навчання учнів підтримувалось їхньою діяльністю як керівників відповідних гуртків, що працювали у школі, лекторів для тематичних вечорів, що проводилися школою для павлишан. Цьому напрямку роботи у школі надавалося особливого значення.

Важливою формою підготовки школярів до життя були бесіди про громадянськість, які проводилися (не більш як дві на чверть) протягом навчання дітей у школі з першого по десятий клас. Мета цих бесід полягала в тому, щоб донести до учня розуміння величі, духовної краси, героїзму, благородства, вірності високим ідеалам і на цій основі затвердити почуття самоповаги і великої відповідальності за все, що він робить зараз і що належить йому зробити у майбутньому.

Важливою формою підготовки школярів до життя В. О. Сухомлинський вважав виробничі екскурсії, які дають можливість не лише побачити різні машини, але й спостерігати за їх роботою, дізнатися, про механізм полегшення праці людини. Педагог розробив рекомендації з підготовки та проведення виробничих екскурсій на об'єкти з новою технікою, прогресивними технологіями, належною організацією праці.

З'ясовано, що особливу роль у підготовці школярів до життя виконували самодіяльно-творчі об'єднання, в яких відбувався обмін духовними цінностями, який давав естетичне задоволення, насолоду його учасникам. Під час походів, екскурсій, ігор, змагань, відпочинку, старші учні керували такими об'єднаннями, в яких відбувалася різноманітна діяльність, а також драматичними, хоровими, балетними колективами молодших школярів, гуртками живопису, скульптури, різьблення, художнього вишивання тощо. Світ людських взаємин дуже складний: це дотримання встановлених і закріплених традиціями звичаїв сімейного життя, необхідність виконувати правила, які регулюють поведінку, стимулюють і водночас обмежують потреби, розвивають інтереси. Саме в такому середовищі дитина отримує уроки громадянськості.

Ефективним методом підготовки юнаків та дівчат до життя В. О. Сухомлинський вважав поради та настанови батьків, бесіди про виховання дітей. Розвиваючи відповідні ідеї А. С. Макаренка, він довів, що такі бесіди повинні бути наповнені теплотою, душевністю, батьківською турботою про своїх вихованців. При проведенні етичних бесід з даної проблеми необхідні чуйність і глибока повага вчителя до інтимного світу учня. Найменше вторгнення у сферу особистого життя будує стіну між учнем і вчителем. В. О. Сухомлинський вважав, що «вивертання» серця підлітка, юнака, надмірний інтерес до сокровенного, прагнення дізнатися, в чому він сам собі соромиться зізнатися – ознака педагогічного безладу.

Проблему підготовки учнів до створення сім'ї, як один із напрямів підготовки їх до життя, В. О. Сухомлинський вважав особливо актуальною для старших школярів. Підготовка до подружнього життя повинна широко

здійснюватися як в процесі навчальної, так і позанавчальної роботи з юнаками і дівчатами. Важливе місце у вихованні моральної готовності учнів до сімейного життя В. О. Сухомлинський відводив урокам літератури, історії батьківщини, музики.

Учений розробив та упровадив курс підготовки старшокласників до сімейного життя – прообраз сучасного шкільного предмету «Етика і психологія сімейного життя». В. О. Сухомлинському належить ідея організації психолого-педагогічних семінарів для батьків, які набули широкого використання у 70-80-і роки ХХ ст. Циклами систематичних лекцій у Павлиші були охоплені всі, від молодят до батьків випускників. Цей курс був розрахований на 250 годин і включав в себе всі основні питання педагогіки та психології.

У трудовому вихованні В. О. Сухомлинський застосовував такі форми і методи, як організація й проведення уроків мислення на природі, різноманітну позакласну та гурткову роботу, де могли вільно розвиватися здатності та схильності дітей до трудової діяльності.

З метою підготовки дитини до життя В. О. Сухомлинський доповнював навчальний процес різноманітною позакласною і позаурочною діяльністю. Особливе місце в цьому процесі В. О. Сухомлинський відводив учителеві, як зразку, провіднику і носію моральних цінностей, а також батькам.

У процесі наукового пошуку було встановлено, що у сучасних загальноосвітніх закладах України використовується досвід В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя, який було накопичено у Павлівській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів, яка і сьогодні носить ім'я славного педагога. Головна мета школи полягає в тому, щоб виховати своїх учнів справжніми Людьми. Цьому сприяють вся система роботи школи, діяльність кожного педагога.

За багато років уже після смерті великого педагога Павлівська школа підготувала до життя сотні юних громадян-трудівників української держави, які стали справжніми людьми, досягли вагомих успіхів у своїй роботі, прославили її ім'я. Роками склалася в школі система виховної роботи, вона коригувалась і

змінювалась з часом, але основа її – заходи, започатковані В. О. Сухомлинським.

Матеріали 2 розділу знайшли своє відбиття у таких публікаціях автора [8; 10; 12; 14; 15; 16].

ВИСНОВКИ

У дослідженні вперше подано цілісний аналіз проблеми підготовки школярів до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського.

1. Систематизація та аналіз історіографічного масиву дає змогу констатувати, що у вітчизняній історії педагогіки комплексні, узагальнені праці з досліджуваної проблеми відсутні. Натомість існуюча джерельна база створює належне підґрунтя для всебічної розробки проблеми підготовки учнів до життя у творчій спадщині та діяльності В. О. Сухомлинського, що представлена у вигляді ретроспективного аналізу теоретичних питань та досвіду.

Аналіз теоретичних аспектів підготовки школярів до життя, які викладені у творчій спадщині В. О. Сухомлинського, довів, що під поняттям «підготовка учня до життя» В. О. Сухомлинський розумів таку організацію шкільного життя, яке спрямоване на виховання особистості, людини, громадянина, майбутнього працівника, творця, батька чи матері.

2. Установлено, що В. О. Сухомлинський з метою успішної підготовки школярів до життя пропонував: вдале поєднання розумової і фізичної праці; педагогічно доцільну організацію трудового виховання і навчання учнів; допомогу в їхньому професійному самовизначенні; організацію сімейного і патріотичного виховання; прищеплення учням загальнолюдських і національних цінностей; передачу молодому поколінню духовної культури сім'ї, її звичаїв та традицій; виховання людини-громадянина як основну мету підготовки учнів до життя; допомогу в процесі соціалізації особистості; повагу до дитини, розвиток її задатків, інтересів, нахилів; формування кращих рис особистості, культури її поведінки та уявлень про головні моральні поняття тощо.

3. Узагальнено зміст форм і методів підготовки школярів до життя в Павлівській середній школі. У процесі дослідження було встановлено, що В. О. Сухомлинський готував школярів до життя методом проведення з ними урочної та позаурочної роботи, розробив та застосував систему самоосвіти і

самовиховання. Широкого використання набували такі форми діяльності з учнями, як: лекційно-лабораторна система занять, практичні заняття, творча робота, уроки розумової праці, самостійна робота, диспути, виробничі екскурсії, самодіяльно-творчі об'єднання, походи, ігри, змагання, бесіди та настанови стосовно сімейного, громадянського та трудового виховання учнів.

4. До перспектив використання творчої спадщини В. О. Сухомлинського щодо підготовки школярів до життя в сучасних загальноосвітніх закладах України віднесено:

- переорієнтацію освітнього процесу від моделі «школи научіння» до «школи мислення», яка прилучає учня до першоджерела думки – світу природи;
- розуміння навчання як емоційно насиченого процесу самостійного пошуку знань – учити дитину вчитися, дати відчувати радість розумової праці, радість пізнання, радість успіху в навчанні як джерела внутрішніх сил дитини, що народжують енергію для подолання труднощів;
- визначення ефективності патріотичного виховання, яка вимірюється тим, «наскільки глибоко ідея Батьківщини оволодіває особистістю, наскільки яскраво бачить людина світ і саму себе очима патріота»;
- додання виховного значення навчанню: виховання розуму, виховання пам'яті (гармонія думки й зусиль пам'яті), виховання звички «трудитися розумово» – як відчуття внутрішньої волі, гармонії із самим собою;
- визначення місії учителя, його місця й ролі в процесі побудови суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослого й школяра в межах становлення дитячо-дорослої спільності, коли шлях засвоєння знань представлено рухом: «знання вчителя – почуття вчителя – почуття учня – знання учня».

З'ясовано, що дані засадничі ідеї педагогічної системи В. О. Сухомлинського сполучені із пріоритетними положеннями «Нової української школи», які орієнтують учителів на забезпечення «різнобічного розвитку дитини, виховання й соціалізацію її як особистості, що усвідомлює себе громадянином України, здатної до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення й навчання упродовж життя,

готової до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності».

Проведене дослідження не вичерпує всіх проблем, пов'язаних із теорією та практикою підготовки учнів до життя. З огляду на це перспективним є здійснення порівняльного аналізу питань підготовки школярів до життя на різних етапах розвитку українського суспільства. Крім того, актуальним у сучасних умовах з огляду на проблему, що досліджується, є вивчення спадщини відомих українських педагогів та просвітників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесян Л. Р. Гражданское воспитание младших школьников на педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дисс. ... канд. пед. наук. М., 2012. 224 с.
2. Ангелуца М. М. Проблема підготовки трудової молоді у творчості В. О. Сухомлинського. Рідна школа. 1994. №9. С.33-35.
3. Аникеева Н. П. Психологический климат в коллективе. М.: Просвещение, 1989. 110 с.
4. Антологія педагогічної думки Східної Галичини та українського зарубіжжя ХХ століття: навч. посіб. Івано-Франківськ: вид-во «Плай», 2008. 280с.
5. Антонець М. Я. Дидактичний аспект батьківської педагогіки В.Сухомлинського. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. с.308-312.
6. Антонець М. Я. «Чого» навчати (за спадщиною В.О.Сухомлинського)// Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції та 5-х Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський і сучасність». Київ-Кіровоград,1999. с.130.
7. Батрун І. В. Підготовка школярів до здорового способу життя у педагогічній спадщині В. О.Сухомлинського. Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту. Матеріали V Міжнародних та XIX Всеукраїнських педагогічних читань в м. Донецьку, 11-12 жовтня 2012 року. У 4-х т. Т. 1. Донецьк: Витоки, 2012. С. 157-161.
8. Батрун І. В. Підготовка майбутніх батьків у педагогічному досвіді В. О. Сухомлинського Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2012. Вип.25(78). С.9-15.
9. Батрун І. В. Виховання людини-громадянина як компонент підготовки до життя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Педагогіка

- формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2012. Вип.26(79). С.10-16.
10. Батрун І. В. Виховання особистості школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського як мета підготовки до дорослого життя. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2012. Вип.27(80). С.23-28.
 11. Батрун И. В. А. С. Макаренко и В. А. Сухомлинский о подготовке молодого поколения к взрослой жизни (по материалам книги О. В. Сухомлинской «Этюды о В.А.Сухомлинском. Педагогические апокрифы») Педагогика А. С. Макаренко: воспитание и жизнь (достижения и проблемы). Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 125-летию со дня рождения А.С.Макаренко в Нижнем Новгороде, 28-29 марта 2013 г. Нижний Новгород: НИУ РАНХ и ГС, 2013. С.112-115.
 12. Батрун І. В. Питання трудової підготовки школярів до життя у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. Х. : Цифрова друкарня №1, 2013. Вип. 43. С.157-166.
 13. Батрун І. В. Питання підготовки школярів до життя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Імідж сучасного педагога. 2013. Вип.7 (136). С.35-39.
 14. Батрун І. В. Форми і методи розвитку творчої особистості школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського Наукові записки: зб. наук. пр. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. Вип.123. Т.2. С.38-42. (серія:Педагогічні науки).
 15. Батрун І. В. В. О. Сухомлинський о життєвих орієнтаціях шкільної молоді Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції в м. Києві, 14-15 травня 2013.
 16. Батрун І. В. Освіченість як чинник розвитку особистості школярів у спадщині В. О. Сухомлинського. Педагогічна майстерня. №4(40). 2014. С.2-6; №5 (41). 2014. С. 12-14.
 17. Батрун І. В. Проблеми підготовки школярів до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. Матеріали наукової конференції викладачів,

- докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (13 травня 2014). Х. :ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2014.С.72-73.
18. Батрун І. В. Погляд В. О. Сухомлинського на проблему підготовки школярів до здорового способу життя. Здоров'я нації і вдосконалення фізкультурно-спортивної освіти в Україні. Тези доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (1-2 жовтня 2014 р.). Х. :НТУ «ХПІ», 2014. С.37-38.
 19. Белецкая С. В. Взаимоотношения учителя и ученика в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дисс. канд. пед. наук Х.,1994. 162 с.
 20. Белоусов В. Л. Сочинение-сказка в V классе [Текст] Русский язык в школе. 1975. № 1. С. 28-31.
 21. Богуславський М. В. Школа самореалізації особистості у трактуванні В. О. Сухомлинського. Директор школи. 1998. 26 верес. С. 3.
 22. Богуш А. М. Катахізис батьківської педагогіки В. Сухомлинського: від материнського порога до Людини. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.177-180.
 23. Бондар Л. С. Система шкільно-сімейного виховання в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.303-308.
 24. Бондаренко Г. Л. Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1999. 18 с.
 25. Бондаренко Г. Л. Про формування творчої особистості молодшого школяра засобами слова. Початкова школа. 1997. №9. С.22-24.
 26. Борищевський М. Про виховання особистості. Початкова школа. 1997. №9. С.11-15.
 27. Бучківська Г. В. Розвиток В. О. Сухомлинським теорії і практики виховання особистості в учнівському колективі [Текст]: Монографія. Хмельницький, 2007. 170 с.

28. Ваврисюк О. В. Сухомлинський про виховання майбутньої матері в сім'ї. Наукові записки. Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.245-249.
29. Валиева П. В. Социализация учащихся начальных классов со стойкой школьной дезадаптацией : дисс. канд. пед. наук 13.00.01. Махачкала, 2007. 180 с.
30. Василенко Н. А. Проблема самовоспитания старшеклассников в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: автореф. дис. канд. пед. наук. К., 1989. 24 с.
31. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Просвіта, 1994. 364 с.
32. Веремійчик В. М., Грицюк Л. К. Використання спадщини В. О. Сухомлинського у трудовому вихованні школярів. Початкова школа. 1989. №1. С.64-66.
33. Верещагина И. С. Формирование нравственных основ семейной жизни старшеклассников: автореф. дис. канд. пед. наук. Алма-Ата, 1973. 20 с.
34. Год Б. В. Ідея всебічного й гармонійного виховання особистості в епоху європейського Відродження. <http://www.dissertation.com.ua/node/685438>
35. Голованова Т. Гендерні аспекти виховання особистості в творчості В.О.Сухомлинського. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.251-254.
36. Деркач В. Ф. "Батьківська педагогіка" у Павлиші Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.105-108.
37. Деркач В. Ф. Творче впровадження педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського педагогічним колективом Павлиської загальноосвітньої І-ІІІ ст. ім. В. О. Сухомлинського. Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції та 5-х Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський і сучасність». Київ-Кіровоград, 1999. С.116.

38. Дічек Н. Зарубіжні дослідники про ідеї сімейного виховання за В. Сухомлинським і А. Макаренко. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.100-105.
39. Дуда О. О. Самовиховання школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Інститут педагогіки АПН України. К., 2001. 19 с.
40. Єрмаков В. М. Педагогічна майстерність у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. Витоки педагогічної майстерності. Зб. наук. пр. Полтава, 2011. С. 108-110.
41. Завгородня Т. Дослідження персоналій західної України 1920-х років та їх внесок у розвиток української педагогіки. Історико-педагогічний альманах. 2012. №2. С.36-39.
42. Землянская Е. Н. Экономическая подготовка как средство социализации младших школьников: Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. М., 2003. 406 с.
43. Ідеї вчителя Калиниченко Н. А. – в освіті сьогодення: методичний посібник. Кіровоград, 1998. 236с.
44. Калініченко Н. А., Перебийніс Г. М. Сучасники В. О. Сухомлинського. Кіровоград, 1998. 260 с.
45. Калініченко Н. А., Постельняк А. І. Школа імені В.О. Сухомлинського (з досвіду роботи педколективу Павлиської загальноосвітньої школи імені В. О. Сухомлинського). Кіровоград, 1998. 27 с.
46. Калініченко Н. А. Про трудове виховання школярів у сільській школі. Початкова школа. 1998. №9. С.24-25.
47. Калініченко Н. А. Моральні цінності сім'ї у батьківській педагогіці В. Сухомлинського. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.180-184
48. Калініченко Н. А. Трансформація гуманістичних ідей Василя Сухомлинського в освітньому просторі. Кіровоград: КОУППО імені Василя Сухомлинського, 2013. 210 с.

49. Калініченко Н. А. Розвиток педагогічних ідей В.О.Сухомлинського з трудового та економічного виховання шкільної молоді в умовах сучасної школи. Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції та 5-х Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський і сучасність». Київ-Кіровоград, 1999. С.85.
50. Калмиков Г. В. Проблеми взаємин між особою і колективом у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського [Текст]: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Інститут педагогіки АПН України. К., 2000. 18 с.
51. Кіндрат В. К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Інститут педагогіки АПН України. К., 1998. 16 с.
52. Киричук І. Формування особистості школяра в умовах родинного виховання (за В. О. Сухомлинським). Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.227-230.
53. Когачевська Т. И. Проблема формирования нравственного сознания подростков в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: автореф. дис. канд. пед. наук. Минск, 1990. 21 с.
54. Козинец М. В. Культурологические проблемы воспитания. Сборник научных работ Курского государственного университета. К.: КГУ, 1995. 416 с.
55. Костенко Л. Д. В. О. Сухомлинський про готовність юнаків і дівчат до сімейного життя. Науковий вісник Миколаївського держ. ун-ту. Пед. науки. зб. наук. пр. Вип. 8. Миколаїв: МДУ. 2004. С.196-200.
56. Кочубей Т. Д. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Дис. ... канд. пед наук. Умань, 2001. 216 с.
57. Кочубей Т. Д. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України. К., 2001. 18 с.

58. Кравець В. Проблема дошлюбної підготовки школярів у педагогічній системі В. О. Сухомлинського. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.234-245.
59. Кравцов В. О. Принцип природовідповідності виховання у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2001. 19 с.
60. Кузнєцова Є. А. Статеве виховання у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Наука і освіта. 2001. №5. С.47-50.
61. Кузь В. Школа В. Сухомлинського – школа самореалізації особистості учня. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. с.3-10.
62. Ликов Н. В. Народно-педагогічний досвід В. О. Сухомлинського у вихованні особистості. Наука і освіта. 2001. №5. С.58-61.
63. Лозова В. І. Гуманістична дидактика В. О. Сухомлинського. Х., 2005. 116 с.
64. Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні: навч. Посіб. [2-ге вид., доп. І перероб.]. К. : ДАКККиМ, 2010. 296с.
65. Луцюк А. М. Проблема педагогічної майстерності вчителя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. канд. пед. наук. К., 1996. 24с.
66. Ляска О. П. Ідеї морально-трудового виховання в творчому доробку В. Сухомлинського та їх реалізація в процесі професійного становлення особистості [Текст]. Особистісно-орієнтований потенціал педагогіки В. О. Сухомлинського: Збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 2008. С. 133-136.
67. Макарчук О. В. Продуктивна праця у досвіді В. О. Сухомлинського. Наука і освіта. 2001. №5. С.64-66.
68. Мамчур Л. І. Лінгводидактична спадщина В. О. Сухомлинського: автореф. дис. канд. пед. канд. наук. К., 1998. 18 с.
69. Мухина М. И. В. А. Сухомлинский о роли труда в развитии личности. Школа и производство. №4. С. 3-7.

70. Наумов Б. М. В. О. Сухомлинський та сучасна освіта. Х.: ФОП Стищенко І. І., 2013. 144 с.
71. Наумов Б. М. Школа-поліцентр : модель, план, організація діяльності. Х.: Кроссроуд. 2010. 119 с.
72. Наумов Б. Н. Как создать школу радости. В.О.Сухомлинський та сучасна освіта. Х. : ФОП Стеценко І. І., 2013. 144 с.
73. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021pp.: Указ Президента України №344/2013 від 25 червня 2013 [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/>
74. Остапйовський Т. Т. Форми організації позакласної навчально-виховної діяльності учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Інститут педагогіки АПН України. К., 1996. 16 с.
75. Остапйовський І. Є., Остапйовська Т. П. Соціально-педагогічна спрямованість поглядів В. О. Сухомлинського [Текст] Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2011. № 8. С. 83-85.
76. Павлышская средняя школа Сухомлинский В. А. [Онуфриев. район] : обобщение опыта учеб.-воспит. работы в сел. сред. Школе. Акад. пед. наук СССР. М.: Просвещение, 1969. 398 с.
77. Пашкова М. И. Дифференцированный подход к старшеклассникам в процессе их нравственной подготовке к семейной жизни: автореф. дис. канд. пед. наук. М., 1986. 20 с.
78. Педагогика. Под ред. Ю. К. Бабанского. М.: Просвещение, 1983. Режим доступу: <http://www.detskiysad.ru/ped/ped208.html>
79. Петренко В. В. Сухомлинський В. О. про патріотичну вихованість особистості. Наука і освіта. 2001. №5. С. 86-88.
80. Петренко О. Б. Виховання дівчинки – дівчини – матері в педагогічній творчості В. О. Сухомлинського. Педагогіка і психологія. 1998. №3. С. 43-49.

81. Петрук Л. П. Виховання школярів засобами народної педагогіки у творчій спадщині В. О.Сухомлинського : автореф. дис. канд. пед. наук. Рівне, 1994. 24 с.
82. План навчально-виховної роботи Павлиської середньої школи на 1958-1959 навчальний рік. Кіровоград: Обласний ін-т удосконалення вчителів, 1958. 82 с.
83. Платонова О. Проблема особистісного виховання у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С. 341-342.
84. Попова А. Я. Родительская педагогика В. А. Сухомлинского (1918-1970): автореф. дис. канд. пед. наук Казань. 1988. 18 с.
85. Равкин З. И. Мифы и реалии в истории отечественной школы. Педагогика. 1991. № 10. С. 110-117.
86. Рацул А. Б. Основи трудового виховання школярів засобами матеріально-практичних цінностей у спадщині В. О. Сухомлинського. Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції та 5-х Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський і сучасність». Київ-Кіровоград, 1999. С. 274.
87. Рибалка В. Теорія виховання всебічно розвиненої, щасливої особистості та її практичне втілення у школі радості В. О. Сухомлинського В. Рибалка. К., 2008. С. 206-216. Режим доступу: <http://www.uk.orgsun.com/1/1/10-1.php>
88. Родчанин Е. Г., Зязюн И. А. Об идеалах В. А. Сухомлинского. М.: Педагогика, 1991. 107 с.
89. Руденко Ю. Д. Народная педагогика и В. А. Сухомлинский. Советская педагогика. 1991. № 2. С. 103-106.
90. Савченко О. Я. Проблема мети формування особистості у спадщині В.О.Сухомлинського. Педагогічна газета. 1995. листопад.
91. Світ педагогіки Східної Галичини й українського зарубіжжя 20 століття: ідеї, афоризми, висловлювання : навч. посіб. укладачі Завгородня Т. К.,

- Прокопів Л. М., Стражникова І. В. Івано-Франківськ : видавець Третяк І. Я., 2010. 212 с.
92. Семина М. В. Подготовка молодежи к браку и семье в советской и постсоветской России. Вопросы современной науки и практики. №3(34). 2011. С. 156-165.
 93. Семез А. А. Виховання моральних цінностей молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка. Кіровоград, 1998. 18 с.
 94. Серегина А. А. Социально-психологические условия преодоления инфантилизма у безработной молодежи : дис. канд. психол. наук : 19.00.05. Москва, 2006. 250 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-gu.net/diss/cont/193881.html>
 95. Скрипник М. І. Педагогіка особистості Василя Сухомлинського. Наука і освіта. 2001. №5. С.104-106.
 96. Соколовський С. М. В. О. Сухомлинський про принципи трудового виховання учнів. Початкова школа. 1987. №9. С.57-59.
 97. Соколовская А. С. Общественно полезный труд учащихся в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского : автореф. дис. канд. пед. наук. К., 1990. 23 с.
 98. Суржикова І. А. Педагогічні ідеї В. Сухомлинського і С. Френе (порівняльний аналіз) [Текст]: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2003. 19 с.
 99. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5 т. Т. 1. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу [Текст]. К.: Радянська школа, 1976. Т. 4. 654 с.
 100. Сухомлинский В. А. Мудрость родительской любви. М.: Молодая Гвардия, 1988. 304 с.
 101. Сухомлинский В. А. Об этом нельзя умалчивать Народное образование. 1962. №11. С. 20-26.

102. Сухомлинский В. А. – прекрасный педагог, добротворець. Режим доступа: http://vremiadengi.com/denezhnoe/v_a_suhomlinskiy_prekrasnyy/
103. Сухомлинський В.О. Сто порад учителів. Вибрані твори: в 5т. Т.2. К.: Радянська школа, 1976. С. 419-654.
104. Сухомлинский В. А. Гармония трех начал. Журналист. 1970. № 8. С. 20-38.
105. Сухомлинський В. О. Вибрані твори у 5-ти т. К.: Радянська школа, 1976-1977.
106. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека: Этика коммунистического воспитания. М. : Педагогика, 1990. 288 с. Режим доступа: <http://nsportal.ru/gp/suhomlinskiy-va-kak-vospitat-nastoyashchego-cheloveka>
107. Сухомлинский В. А. Нравственный идеал молодого поколения. М. : Акад. пед. наук РСФСР, 1963. 152 с.
108. Сухомлинский В. А. Разговор с молодым директором школы. М. : Просвещение, 1973. 208 с.
109. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина. М.: Молодая гвардия, 1971. 336 с.
110. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. К.: Радянська школа, 1969. 225 с.
111. Сухомлинский В. А. Трудные судьбы. М. : Знание, 1967. 79 с.
112. Сухомлинский В. А. Хрестоматия по этике. М, Педагогика, 1990. 304 с.
113. Сухомлинский В. А. Этюды о коммунистическом воспитании. Народное образование. 1967. № 2. С. 41.
114. Сухомлинський В. О. Виховання обов'язку: Вибрані твори: у 5-Т., К.: Радянська школа, 1977. Т.5. С. 472-488.
115. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. Вибрані твори: [у 5 т]. К. : Радянська школа, 1976. Т. 1. 621 с.
116. Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин: Вибрані твори: у 5-т., К.: Радянська школа, 1977. Т.5. С.359-366.
117. Сухомлинський В. О. Лист до доньки. К. : Радянська школа, 1978.

118. Сухомлинський В. О. Людина неповторна. Вибрані твори: [у 5 т]. К. : Радянська школа, 1976. Т. 5. 634 с.
119. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. Вибрані твори : у 5 т. К.: Радянська школа, 1977. Т.1. С. 401-637.
120. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори: у 5 Т. К.: Радянська школа, 1976. Т.3. С.283-582.
121. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа. Вибрані твори: в 5 т. К. : Радянська школа, 1977. Т.4. С. 7-390.
122. Сухомлинский В. А. О воспитании. М. : Политиздат, 1973. С.200-202.
123. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа. М.: Просвещение, 1979. 390 с.
124. Сухомлинский В. А. Педагогический коллектив средней школы. М. : Учпедгиз, 1958. 207 с.
125. Сухомлинский В. А. Письма к сыну. М. : Просвещение, 1987. 120 с.
126. Сухомлинский В. А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности. История педагогики в России : Хрестоматия. М., 1999. С. 372-380.
127. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані твори [В 5 т.]. К. : Радянська школа, 1977. Т. 1. С. 55-208.
128. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи. Вибрані твори: В 5 т. К.: Радянська школа, 1977. Т.4. С. 391-626.
129. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори [В 5 т.]. К. : Радянська школа, 1977. Т. 3. С.7-279.
130. Сухомлинський В. О. Шматок хліба. Вибрані твори : В 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т.5. С. 308-316.
131. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Вибрані твори [В 5 т.]. Т.2. К. : Радянська школа, 1976. Т. 2. С.149-416.
132. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Режим доступа: http://www.many-books.org/auth/4242/book/12176/suhomlinskiy_va/serdtse_otdayu_detyam/read /

133. Сухомлинский В. А. Мы продолжаем себя в детях. Воспитание школьников. 1990. № 5. С. 57-59.
134. Сухомлинский В. А. Воспитание долга. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 5. 1980. С. 498-515.
135. Сухомлинский В. А. Воспитывайте рыцарей. Молодой коммунист. 1968. № 9. С. 48-55.
136. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 2. 1979. С. 157-443.
137. Сухомлинский В. А. Классный руководитель – организатор производственного труда комсомольцев. Классные руководители о своей работе с пионерами и комсомольцами. М. : Изд-во АПН РСФСР, 1955. С. 81 – 123.
138. Сухомлинский В. А. Книга о любви. М. : Молодая гвардия, 1983. – 191 с.
139. Сухомлинский В. А. Машины и люди. Учительская газета. 1956. 29 августа.
140. Сухомлинский В. А. Методика воспитания коллектива. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 1. 1979. С. 425-668.
141. Сухомлинский В. А. Не бойтесь земных перегрузок. Комсомольская правда. 1963. 16 ноября.
142. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 4. 1980. С. 5-410.
143. Сухомлинский В. А. Письма к сыну. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 3. 1980. С. 631-708.
144. Сухомлинский В. А. Подготовка учащихся к трудовой деятельности. Правда Украины. 1955. 1 декабря.
145. Сухомлинский В. А. Разговор с молодым директором школы. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 4. 1980. С. 411-656.
146. Сухомлинский В. А. Разум и руки. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 5. 1980. С. 73-85.
147. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 3. 1980. С. 299-628.

148. Сухомлинский В. А. Романтика сельскохозяйственного труда. Учительская газета. 1954. 7 августа.
149. Сухомлинский В. А. С чего начинается гражданин. Избранные произведения : в 5-ти т. К. : Радянська школа, 1979. Т. 5. 1980. С. 370-387.
150. Сухомлинский В. А. Тревога моя и любовь. Смена. 1970. 17 июля.
151. Сухомлинский В. А. Трудовые традиции в школе. Советская педагогика. 1955. № 7. С. 7-11.
152. Сухомлинський В. О. Виховна роль продуктивної праці учнів. К. : Радянська школа, 1956. С. 54-67.
153. Сухомлинський В. О. Директор школи – керівник навчально-виховної роботи: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. К., 1955. 412 + 95 с.
154. Сухомлинський В. О. Радість праці [З твору «Листи до сина»] Радянська освіта. 1975. 11 жовтня.
155. Сухомлинський В. О. Суспільно корисна праця учнів в умовах сільської школи. Радянська школа. 1954. № 8. С. 23-31.
156. Сухомлинский В. А. Избранные произведения: В 5 т. К. : Радянська школа, 1979.
157. Сухомлинский В. А. Письма к сыну. М. : Просвещение, 1979. 122 с. Режим доступа: <http://www.pseudology.org/chtivo/SuhomlinskyPismaSynu/01.htm>
158. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К.: АПН, 2003. 68 с.
159. Сухомлинська О. В. Школа Сухомлинського у Павлиші – погляд крізь призму часу: науково-популярне видання. К. : Педагогічна думка, 2013. 124 с.
160. Сухомлинська О. В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К., 2003. С. 36-46.
161. Сяомань Ч. Вплив педагогічних ідей В. О. Сухомлинського на розвиток освіти в сучасному Китаї і міжнародному співтоваристві. Рідна школа, 2010. № 3. С. 20-22.

162. Сухомлинський В. О. у роздумах сучасних українських педагогів : монографія. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 504 с.
163. Тартаковский Б. С. Повесть об учителе Сухомлинском. М. : Просвещение, 1972. 271 с.
164. Ткаченко Г. М. Виховання школярів засобами слова у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. канд. пед. наук. К., 2000. 18 с.
165. Ткачук Л. В. Педагогічне забезпечення успіху у навчанні молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2001. 19 с.
166. Топузов О. Сучасний підхід до розвитку творчої особистості за поглядами В. О. Сухомлинського. Наука і освіта. 2001. №5. С. 117-119.
167. Філімонова Т. Мудрість родинного виховання у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2002. №5. С.171-174.
168. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. К. : Академічне видавництво, 2007. 569 с. (Альма-матер).
169. Хайруліна В. М. Бачити в учневі особистість: (Творча спадщина В. Сухомлинського). Початкова школа. 1997. №9. С. 40-42.
170. Челпаченко Т. В. Дидактическая система В. А. Сухомлинского как целостное педагогическое явление [Текст] : Автореф. дис. док. пед. наук: 13.00.01. Оренбург : Оренбургский государственный пед. университет, 2012. 49 с.
171. Челпаченко Т. В. Традиции трудового воспитания В. А. Сухомлинского как фактор духовного развития личности школьника. В. А. Сухомлинский и современная школа Урала. : Материалы региональной научно-практической конференции. Ч.1. Оренбург : Изд-во ОГПУ, 2003. С. 394-398.
172. Чернілевський Д. В., Томчук М. І. Педагогіка та психологія вищої школи. Режим доступу: <http://nashaucheba.ru/v40772/%D1e=7>

173. Чумак Л. В. Проблема соціалізації особистості у педагогічній спадщині педагога-гуманіста В. Сухомлинського [Текст]. Гуманізація навчально-виховного процесу. Слав'янськ, 2007. С. 144-148.
174. Шевців З. М. Виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : автореф. дис. канд. пед. наук. Рівне, 1994. 24 с.
175. Шитикова З. С. Ценность семейного воспитания в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: Автореф. дисс. канд. пед. наук. Смоленск, 2008. 23 с.
176. Шоробура І. М. Дидактична концепція В. О. Сухомлинського та її використання в школах України. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2008_04/shorobura.pdf
177. Шпиталь І. Перечитаймо Сухомлинського, осмислюймо Сухомлинського, впроваджуємо ідеї Сухомлинського. Освіта України. 2006. 17 листопада. С. 65.
178. Этика и психология семейной жизни: Пособие для учителей. Под ред. И. В. Гребенникова. 2-е изд. перераб. и доп. М. : Просвещение, 1987. 256 с.

Центральний державний історичний архів України (ЦДІА)

Фонд В. О. Сухомлинського

179. Директор школы-руководитель учебно-воспитательной работы: Диссертация на соискание ученой степени канд. пед. наук, 1952. ЦГИА Украины. Ф.5097. оп.1. д. 3. 353 л.
180. Значение проблемы творческого отношения к труду, 1959. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп.1. д.73. 71 л.
181. Как учить маленьких детей, 1970. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп.1. д. 675. 20 л.
182. Перспективный план работы классного руководителя 1-4 классов Павлышской школы на 1952-1956 год. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп.1. д.3. 28 л.
183. Педагогический коллектив средней школы, 1957. ЦГИА Украины. Ф.5097. оп.1. д. 57. 274 л.

184. Блокноты с заметками В. А. Сухомлинского творческого и служебного характера, 1966-1968. ЦГИА Украины. Ф. 5097 оп. 1. д. 800. 183 л.
185. Верьте в ребенка: О педагогическом такте учителя, 1952. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 301. 16 л.
186. Возвышайте человека. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 800. 20 л.
187. Воспитание без наказаний, 1968. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 608. 22 л.
188. Выражение человека (Мысли о гармоническом воспитании). 1960. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 638. 26 л.
189. Главное – человечность. 1961. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 500. 16 л.
190. Доклад на семинаре по учебно-воспитательной работе в школе, 1949. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 846. 6 л.
191. Как учить маленьких детей, 1970. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 675. 20 л.
192. Логика воспитания, 1968. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 607. 34 л.
193. Мера всех ценностей: Наброски к статье. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 814. 12 л.
194. Мы идем к человеку (из записной книги учителя), 1968. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 623. 9 л.
195. Моральное право учить и воспитывать. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 717. 6 л.
196. Организация режима и создание традиций в школе, 1952. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 97. 27 л.
197. Путь к сердцу ребенка, 1962. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 147. 129 л.
198. Первая заповедь воспитания, 1964. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 544. 35 л.
199. Развивать способности и таланты каждого человека, 1962. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 19. 38 л.
200. Рассказ учителя как метод обучения, 1953. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 342. 17 л.
201. Слово и мышление, 1955. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 554. 22 л.
202. Трудные дети, 1962. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 122. 239 л.

203. Уважение личности ребенка, 1957. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 448. 17 л.
204. Формирование всесторонних духовных потребностей человека будущего. ЦГИА Украины. Ф. 5097. оп. 1. д. 828. 42 л.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких викладені основні результати дослідження:

1. Батрун І. В. Підготовка майбутніх батьків у педагогічному досвіді В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – Вип. 25(78). – С.9-15.
2. Батрун І. В. Виховання людини-громадянина як компонент підготовки до життя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя : КПУ, 2012.–Вип. 26(79). – С.10-16.
3. Батрун І. В. Виховання особистості школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського як мета підготовки до дорослого життя / І. В. Батрун // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя: КПУ, 2012. – Вип. 27(80). – С.23-28.
4. Батрун І. В. Питання трудової підготовки школярів до життя у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. – Х. : Цифрова друкарня №1, 2013. – Вип. 43. – С. 157-166.
5. Батрун І. В. Питання підготовки школярів до життя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Імідж сучасного педагога. – 2013. – Вип. 7(136). – С.35-39.
6. Батрун І. В. Освіченість як чинник розвитку особистості школярів у спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогічна майстерня. – № 4(40). – 2014.– С.2-6; №5 (41). – 2014.– С.12-14.
7. Батрун І. В. Творче використання досвіду В. О. Сухомлинського щодо

підготовки школярів до життя в сучасних загальноосвітніх закладах України / І. В. Батрун // Педагогічний альманах: зб. наук. пр. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2015. – Вип. 27. – С.23-30.

8. Батрун І. В. А. С. Макаренко і В. А. Сухомлинський о підготовке молодого покоління к взрослой жизни (по материалам книги О. В. Сухомлинской «Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы») / І. В. Батрун // Педагогика А. С. Макаренко: воспитание и жизнь (достижения и проблемы): сб. научн. трудов. – Нижний Новгород: НИУ РАНХ и ГС, 2013. – С.112-115.

9. Батрун І. В. Соціалізація дитини в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогічна майстерня. – 2017. – № 11 (83). – С. 31-34.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

10. Батрун І. В. Підготовка школярів до здорового способу життя у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту // Матеріали V Міжнародних та XIX Всеукраїнських педагогічних читань у м. Донецьку (11-12 жовтня 2012 року). – У 4-х т. – Донецьк: Витоки, 2012. – Т. 1. – С. 157-161.

11. Батрун І. В. Форми і методи розвитку творчої особистості школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Наукові записки: зб. наук. пр. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013.– Вип. 123. – Т. 2. – С. 38-42. – (серія: Педагогічні науки).

12. Батрун І. В. В. О. Сухомлинський про життєві орієнтації шкільної молоді / І. В. Батрун // Молодь в умовах нової соціальної перспективи // Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції в м. Києві (14-15 травня 2013 р.). – К., 2013.– С. 123-131.

13. Батрун І. В. Проблеми підготовки школярів до життя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського / І. В. Батрун // Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (13 травня 2014 р.). – Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – С.72-73.

14. Батрун І. В. Погляд В. О. Сухомлинського на проблему підготовки

школярів до здорового способу життя / І. В. Батрун // Здоров'я нації і вдосконалення фізкультурно-спортивної освіти в Україні // Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (1-2 жовтня 2014 р.). – Х. : НТУ «ХП», 2014. – С.37-38.

15. Батрун І. В. Освітня практика Василя Сухомлинського / І. В. Батрун // Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика // Матеріали I Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (25 лютого 2016 р.), присвяченої 160-річчю від дня народження С. Русової. – Івано-Франківськ, 2016. – С.108-113.

16. Батрун І. В. Виховання громадянськості школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського як основна мета підготовки до життя / І. В. Батрун // Матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. та XXIII Всеукр. педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина» (15-16 вересня 2016 р.). – Луцьк : Надстир'я, 2016. – С.15-19.

Додаток Б.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Міжнародні та XIX Всеукраїнські педагогічні читання у м. Донецьку (11-12 жовтня 2012 р.) «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту». *Форма участі*: публікація тез доповіді.
2. I Міжнародні та XX Всеукраїнські педагогічні читання у м. Кіровограді – Павлиші 2013 р. «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту». *Форма участі*: виступ з доповіддю; участь в обговоренні; публікація тез доповіді.
3. XV Міжнародна науково-практична конференція в м. Києві (14-15 травня 2013 р.) «Молодь в умовах нової соціальної перспективи». *Форма участі*: публікація тез доповіді.
4. Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 125-й річниці від дня народження А. С. Макаренка у Нижньому Новгороді (2013 р.) «Педагогіка А. С. Макаренка: виховання та життя (досягнення та проблеми)». *Форма участі*: публікація тез доповіді.
5. Наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ХНПУ ім. Г.С. Сковороди (13 травня 2014 р.). *Форма участі*: публікація тез доповіді.
6. III Всеукраїнська науково-практична конференція ХНПУ «ХП» (1-2 жовтня 2014 р.) «Здоров'я нації і вдосконалення фізкультурно-спортивної освіти і України». *Форма участі*: публікація тез доповіді.
7. VIII Міжнародна науково-практична конференція і XXII Всеукраїнські педагогічні читання в м. Херсоні (2015 р.) «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховуємо культуру потреб особистості». *Форма участі*: виступ з доповіддю; участь в обговоренні; публікація тез доповіді.
8. I Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція, присвячена 160-річчю від дня народження С. Русової в Івано-Франківські (25 лютого 2016 р.)

«Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика». *Форма участі*: публікація тез доповіді.

9. IX Міжнародна науково-практична конференція та XXIII Всеукраїнські педагогічні читання в м. Луцьку (24-25 вересня 2016 р.) «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: щоб у серці жила Батьківщина». *Форма участі*: виступ з доповіддю; участь в обговоренні; публікація тез доповіді.